

Els cabals de la memòria:
les memòries de la política hidràulica del règim a Tavascan, Pallars Sobirà

Treball de Final de Màster

Autora: Júlia Ramos Barrufet

Tutores: Oriol Beltran Costa i Laia Gallego Vila

Curs: 2025 - 2026. 2ª Convocatòria Setembre

Universitat de Barcelona
Facultat de Geografia i Història
Departament d'Antropologia Social

**ORIO
BELTRAN
COSTA - DNI
38548632B**

Firmado
digitalmente por
ORIO BELTRAN
COSTA - DNI
38548632B
Fecha: 2026.09.27
09:19:49 +02'00'

**GALLEGO
VILA LAIA -
53331006D**

Firmado digitalmente
por GALLEG
VILA
LAIA - 53331006D
Fecha: 2026.09.24
12:27:53 +02'00'

Agraïments

Vull fer un agraïment especial a la Navi, el Ciso i la Pili, per la seva generositat en la meua acollida i la disposició que han mostrat en tot moment a compartir les seves memòries i a bastir ponts amb les cadenes de pensament del poble. Però també a la Riteta, l'Angeleta, la Rosario, la Maria i les germanes de Gaspa, per fer possible la veu silenciada que jo tant volia escoltar, i a totes les persones del poble, i de més enllà, pels seus testimonis. Un agraïment també a la doctora Liliana Solé Figueras per la seva ajuda experta.

També a la meua família pel seu suport i acompanyament: a la Pilar i l'Eddy especialment per escoltar-ne fragments i alimentar-me mentre el feia. I agraeixo de tot cor a la meua àvia i al meu avi Leonor i José, perquè és el retorn a elles el que m'ha conduït a la vall. Finalment, agraeixo a la co-tutoria del treball el seu suport, la seva mirada experta i les correccions a correcció, i a totes les companyes de Lafede la flexibilitat, recolzament i comprensió.

Resum

Els cabals de la memòria: les memòries de la política hidràulica del règim a Tavascan, Pallars Sobirà

La recerca aborda la memòria sobre la construcció del complex hidroelèctric de l'alt Cardós realitzada entre 1958 i 1974, focalitzant-se en el poble de Tavascan (Pallars Sobirà). Es fa a partir de l'engranatge dels marcs teòrics dels estudis de memòria i de l'ecologia política, aplicats a un disseny etnogràfic. El treball amb fonts orals, recerca documental i d'arxiu té per objectiu compilar, visibilitzar i interpretar el relat coral de les memòries clandestines que evoquen sobre els esdeveniments les persones afectades, amb especial interès en les vivències de dones d'àmbit rural i de treballadores migrades internes. Es focalitza en els records incòmodes, disposant un context favorable on puguin representar-se. Des de pràctiques crítiques de la memòria es desvetlla el potencial que té el relat de persones silenciades per interrogar i resignificar la versió hegemònica de la política hidràulica que va ser un pilar de la història nacional del règim, subvertint els marcs de referència.

Paraules clau: *Tavascan, memòries clandestines, dones, migrants internes, pràctiques crítiques de memòria, política hidràulica, història nacional.*

Resumen

Los caudales de la memoria: las memorias de la política hidráulica del régimen a Tavascan, Pallars Sobirà

La investigación aborda la memoria sobre la construcción del complejo hidroeléctrico del alto Cardós realizada entre 1958 y 1974, focalizándose en el pueblo de Tavascan (Pallars Sobirà). Se hace a partir del engranaje de los marcos teóricos de los estudios de memoria y de la ecología política, aplicados a un diseño etnográfico. El trabajo con fuentes orales, investigación documental y de archivo tiene por objetivo compilar, visibilizar e interpretar el relato coral de las memorias clandestinas que evocan sobre los acontecimientos las personas afectadas, con especial interés en las vivencias de mujeres de ámbito rural y de trabajadoras migradas internas. Se focaliza en los recuerdos incómodos, disponiendo un contexto favorable donde puedan representarse. Desde prácticas críticas de la memoria se desvela el potencial que tiene el relato de personas silenciadas para interrogar y resignificar la versión hegemónica de la política hidráulica que fue un pilar de la historia nacional del régimen, subvirtiendo los marcos de referencia.

Palabras clave: *Tavascan, memorias clandestinas, mujeres, migrantes internas, prácticas críticas de memoria, política hidráulica, historia nacional.*

Índex

1. Introducció.....	1
1.1 Plantejament.....	1
1.2 Antecedents de la recerca.....	3
2. Marc teòric.....	5
3. Metodologia.....	24
4. Context històric del complex hidroelèctric de l'alt Cardós.....	36
4.1 Què: Complex hidroelèctric de l'alt Cardós.....	36
4.2 Quan: Context extractivista hidràulic català i espanyol del règim.....	43
4.3 Qui: Treballadores.....	48
5. Anàlisi de relats.....	52
5.1 L'arribada del capital i l'increment de la població.....	58
5.2 Resignificacions del sentiment d'identitat col·lectiva.....	67
5.3 Les apropiacions del capital.....	72
5.4 Les memòries sobre els accidents mortals, les corrupteles i les disputes.....	82
6. Conclusions.....	97
7. Futures ampliacions.....	102
8. Bibliografia i fonts.....	104
9. Llistat d'annexos.....	111

1. Introducció

Plantejament

Aquesta investigació tracta sobre la memòria del fenomen hidroelèctric de la vall de Cardós, que es desplega entre 1958 i 1974 i se situa a Tavascan un poble de l'Alt Pirineu lleidatà a la comarca del Pallars Sobirà. El topònim Tavascan té arrels basques prové de “ata-be” (sota els ports) i azkan (final, darrer)¹.

Es fa a través de la intersecció dels enfocaments, els conceptes i les autores de dos marcs teòrics diferents, el marc dels estudis sobre la memòria i el marc de l'ecologia política. Aquests dos marcs estan situats de manera jeràrquica, el principal que interpreta els records és el dels estudis de memòria i el secundari el de l'ecologia política. Prenc de referència aquestes dues corrents pensament, per una banda, perquè els esdeveniments que s'estan analitzant van ocórrer fa gairebé 70 anys i perquè s'empra, en la investigació, el record com a font central. La memòria, les seves evocacions i la seva interpretació és precisament una de les temàtiques principals dels estudis de memòria. I, per l'altra, per la naturalesa dels esdeveniments que van succeir, ja que es tracta de l'anàlisi de la memòria sobre la instal·lació d'explotacions hidroelèctriques a una zona del Pirineu. Les investigacions de l'ecologia política tenen com a objecte d'estudi aquest tipus de casos entre les seves anàlisis.

Aquesta imbricació de perspectives s'aplica i es troba en un disseny etnogràfic. Aquest disseny està delimitat per la temàtica i el camp de la següent manera: es treballa amb les memòries de les persones a les quals van afectar les obres organitzades generacionalment, i sobre els records que estan relacionats amb aquestes obres.

Els materials del treball de camp amb els que s'ha fet l'anàlisi de la memòria dels fets han estat les fonts orals d'aquestes persones que van viure les obres, els referents teòrics, les fonts documentals i, finalment, els arxius. A l'apartat «3.

¹ Web Ajuntament de Lladorre. <https://lladorre.ddl.net/municipi/pobles/tavascan>.

Metodologia» es detallà de quina manera i quins materials concretament s'han utilitzat.

El primer objectiu de la recerca és evocar, compilar i interpretar els relats corals creuats (Pujadas 2000) que emergeixen de les persones que van veure's afectades pels esdeveniments. S'ha buscat recollir principalment, però no exclusivament, les vivències de les dones, de l'àmbit rural i de les persones treballadores migrades d'Espanya, posant especial èmfasi a aquelles experiències que acumulen triples discriminacions, com ara dones, de l'àmbit rural i que van migrar al Pirineu o van marxar-ne per treballar. També s'ha posat atenció a les memòries clandestines (Pollak 1989), és a dir aquelles que no han trobat en el relat oficial espai per a ser recollides i que evoquen records incòmodes i silenciats de la instal·lació de la indústria hidroelèctrica al poble específicament.

El segon objectiu és identificar els impactes que aquestes persones atribueixen al projecte extractiu, i també el balanç que fan de la construcció del complex.

Per treballar en aquests dos objectius s'aborda la memòria tenint en compte tres consideracions. La primera és l'abordatge a la memòria com dinàmica i relacional entenent-la com un dispositiu que treballa com a procés de selecció i oblit i que està al servei de definir la identitat, aportar sentit al passat i orientar l'acció del futur de la persona que rememora (Da Silva Catela 2001; Ferrándiz 2023; Jelin 2002; Pujadas 2000). En aquest sentit, durant el treball de camp s'ha posat especial atenció als silencis i a les memòries que s'expressen de maneres diferents de les de la paraula. El segon element que s'ha considerat, per interpretar i analitzar les memòries i recollir el balanç i els impactes que interpreten, és la posició de la persona dins de l'estructura social analitzant tres categories que són el seu gènere, la seva classe social i el fet d'haver fet o no un moviment migratori. I la tercera consideració que s'ha incorporat en aquests dos primers objectius és la influència del context on es rememora. El context entès, per una banda, com el present històric actual en què es recorda, i per l'altra, com a l'espai i les relacions que han definit el treball de camp, inclòs el rol de la investigadora.

El tercer i últim objectiu de la recerca és posar en valor el potencial per impugnar la història nacional (Nora 2008) d'aquests relats compilats que han estat silenciats per la versió hegemònica dels fets. La recerca s'insereix d'aquesta manera dins dels treballs de memòria (Jelin 2002) és a dir, que té la intenció de fer alguna cosa amb el record. Més enllà de l'acció de recordar busca construir un relat per a transformar el món social i subvertir els marcs de referència (Bastide 2006), vegi's, la capacitat per determinar el què es recorda i transmet com a vàlid i el què no i allò que val la pena ser recordat. I de fer-ho per posar a disposició maneres diferents d'interpretar els esdeveniments, però també d'identificar-se i identificar el que va passar amb noves mirades i poder, d'aquesta manera, orientar l'acció futura cap a noves possibilitats. (Troncoso i Piper 2015).

El treball etnogràfic s'ha realitzat entre març de 2024 i agost de 2026, dos anys i mig en el que s'han fet 30 dies d'estada a camp. S'emprèn des d'una posició de neta dels esdeveniments que Yusta (2014) assenyala que s'ha revelat, a camp, com a important i genuí per la seva mirada nova i diferent dels esdeveniments. Uns esdeveniments que han estat menys analitzats des de la perspectiva que es proposa en aquesta recerca, que consisteix en la lectura dels fets a partir de les seves memòries incòmodes i per part de relats que s'evoquen des de posicions socials de gènere, classe i origen que s'han vist històricament desplaçades.

Els resultats de la investigació es recullen organitzats a l'apartat «4. Context històric» on s'historitzen els fets a través de les preguntes quan, qui i què. I a l'apartat «5. Anàlisi de relats». La secció 4 serveix per situar el fenomen cronològicament i conèixer els seus fonaments i impactes principals per la zona. La secció 5 serveix per compilar la interpretació de la rememoració d'aquests fets per part de les persones que es van veure afectades per ells. Finalment, es recullen les conclusions, tot comprovant el grau d'assoliment dels objectius i es tracen línies de treball que en un futur es podrien seguir desenvolupant.

Antecedents de la recerca

En aquest apartat es faran unes passes enrere per entendre com va gestar-se l'embrió d'aquesta recerca que avui es presenta en aquestes pàgines. Es fa perquè

és significatiu pels resultats de la recerca i l'objecte del treball com es podrà comprovar a continuació.

Aquesta investigació s'inicia fruit de la presa de contacte amb el feminisme comunitari de Iximulew-Guatemala i de les feministes comunitàries antipatriarcals de Bolívia per part de la investigadora. El potencial de les lluites emergides als seus territoris i de les seves cosmogonies² com a marcs de referència més enllà dels seus contextos, i la seva capacitat de disputa dels enunciats i l'acció del pensament acadèmic i dels moviments socials, han estat un dels adobs d'aquest cultiu que avui presenta alguns fruits.

En el context de crisis consecutives de la modernitat, hi ha autores com Larrea (2011 a Bejerano; Grebe; Grewe; Lobensteiner 2013) que per exemple, sobre conceptes que pertanyen a aquests paradigmes, com el de de "Sumak Kawsay"³, ens diuen que suposen una "Proposta contrahegemònica de la necessitat d'una nova societat. Que a més, planteja la necessitat de generar noves teories i maneres de producció del coneixement que s'alimentin i es reproduïxin a través de les concepcions indígenes, les teories crítiques i les lluites emancipadores"⁴ (13). És precisament fruit de la capacitat d'interpel·lació d'aquestes cosmogonies, que germinen les preguntes d'aquesta etnografia respecte a l'estudi de cas, vegi's: la irrupció de l'extractivisme hidroelèctric a finals dels anys cinquanta a Tavascan. Aquest poble d'origen de la família de l'àvia paterna de la investigadora, va ser escenari d'instal·lació de la tecnologia necessària per a l'extracció dels béns que servien per produir l'energia que mantindria els alts consums de les indústries dels nuclis urbans i que oferiria una mercaderia d'exportació durant la dictadura.

² Per a Lorena Cabnal la cosmogonia del seu poble és una filosofia més dins d'altres filosofies que existeixen en els diferents territoris i per als diferents pobles. (...) En una conversa personal, ella va posar de manifest la importància que té pensar que els pobles originaris tenen filosofia, que no és una altra cosa que la seva cosmogonia. Aquesta afirmació Lorena l'ha posat de manifest en diferents llocs i ha denunciat la violència que s'exerceix des dels prejudicis de la mirada de l'acadèmia hegemònica europea colonial que busca separar jeràrquicament les elaboracions dels pobles originaris de les que es coneixen com a científiques o encaminades a l'elaboració d'un pensament científic (i encara de l'anomenat protocientífic); un gest que moltes vegades ha recorregut a cridar a aquestes cosmogonies de manera pejorativa o almenys condescendent com a pensament màgic. (veure Lorena 2015, tal com és va citar a Patiño, Milena 2000, 20)

³ Traduït com el Ben Viure, es considera un canvi de paradigma que acosta els sistemes d'estar i relacionar-se al món dels pobles indígenes i que interpel·la a la modernitat.

⁴ Totes les traduccions són de l'autora d'aquest document.

La defensa de la premissa ontològica del territori “cos – terra”⁵ que neix del feminisme comunitari de Iximulew-Guatemala, no tan sols ha acompanyat el treball de camp, sinó que ha estat una inspiració per emprendre la recerca. Aquest i altres principis epistemològics dels feminismes esmentats que emergeixen des de l’indigenisme, han nodrit el retorn al territori, les preguntes sobre la seva defensa i sobre la memòria que s’hi entranya. Aquests paradigmes posen de manifest que hi ha interpretacions de la realitat que queden fora dels discursos dominants i que ens ajudarien a repensar-la obrint noves possibilitats de vida, aquesta premissa és la que es vol aplicar a l’anàlisi d’aquest estudi de cas a l’alt Pirineu. Tal com diran De la Cadena i Starn (2009) “l’indigenisme actual continua desafiant el model occidental de civilització i progrés insistint que el colonialisme euroamericà i l’expansió capitalista han portat una desgraciada ona de violència, destrucció i xafada per als pobles no occidentals.” (203).

Aquest desafiament va portar a les preguntes: I aquí, què va passar amb els nostres pobles, rius i valls? Per què va marxar la gent? Què va passar amb les societats que hi vivien? Quin preu va tenir el proveïment energètic que tenim avui dia? En qui van recaure els seus impactes i de fet, quins van ser els impactes? Per contra, qui se’n va beneficiar? Hi va haver moviments de resistència?

Es considera cabdal, reflexionar sobre els impactes, les relacions de força i els esdeveniments que es van donar en aquell moment, i també sobre la seva valoració i interpretació en el present. També entendre millor la relació passada i present de les comunitats amb les seves capacitats de defensa del territori i enfront de les amenaces que tenen a veure amb l’ús del medi rural per a la satisfacció energètica nacional, i la seva necessitat de millora material de condicions de vida. A fi d’aconseguir-ho s’ha parlat amb un ampli ventall d’actores⁶ socials involucrades en les transformacions que es van iniciar a finals del anys cinquanta, ara fa gairebé setanta anys.

⁵ “És una aposta política (còsmic-polític en termes de Lorena) que sorgeix de cossos indignats, de cossos empobrits pel sistema capitalista, racista i heteropatriarcal, que no neix de la imposició d’interpretacions i/o discursos exògens a la comunitat d’on emergeix, sinó que es dona justament entre/a partir de la vida d’aquestes dones maies i xinkas de la muntanya” (Patiño, Milena 2000, 4).

⁶ Es fa servir el femení i neutre genèric a tot el text, quan es tracti de subjectes que s’identifiquen com a homes cis, es farà específic. Es tracta d’una mesura de restitució històrica que s’inclou a una genealogia d’autores que la venen aplicant com a estratègia de reparació i visibilització.

2. Marc teòric

Aquesta recerca s'ubica teòricament en una imbricació entre els marcs analítics dels estudis de memòria i el marc teòric de l'ecologia política, aplicats a un disseny etnogràfic. Aquests s'utilitzen jeràrquicament, sent els estudis de memòria els principals i incorporant conceptes clau de l'ecologia política.

A més, també s'usen autores de referència que han pensat la pràctica etnogràfica de l'antropologia i s'inclouen estudis antropològics i historiogràfics que treballen específicament sobre la zona on s'ubica la recerca, el Pallars Sobirà i la temàtica que aborda, l'expansió de la indústria hidroelèctrica.

El marc teòric s'ha compost, per tant, per aquestes quatre perspectives: els estudis sobre memòria, sobre ecologia política, sobre la pràctica etnogràfica i recerques del territori i la temàtica. A continuació es detallen totes elles. Per una banda, s'explica perquè s'han utilitzat, i per l'altra, es desglossen els conceptes i autores clau en les quals es falca la investigació.

Finalment es descriu perquè aquest engranatge entre estudis de memòria, ecologia política i antropologia social s'ha revelat clau per entendre aquesta temàtica.

En primer lloc, els estudis de memòria s'han emprat en aquesta recerca per la seva capacitat explicativa d'uns esdeveniments que s'evoquen en l'avui, però que han ocorregut fa gairebé setanta anys. Els conceptes d'aquest camp són fonamentals per comprendre tant la rememoració dels fets i desentranyar el significat dels records de les fonts orals, com per analitzar els usos del passat que en fan les propostes de patrimonialització de la zona. D'aquest marc teòric, m'influeixo per les següents autores. Roger Bastide (2006), Henri Bergson (1977), Ludmila Da Silva Catela (2001), Manuel Delgado (1995) i (2017), Francisco Ferrándiz (2023), Sarah Gensburger i Sandrine Lefranc (2024), Maurice Halbwachs

(1968) i (1925), Elisabeth Jelin (2002), Eliana Lacombe (2017), Camila del Mármol (2007), Pierre Nora (2008), Michael Pollak (1989), Joan J. Pujadas (2000), Leyla Troncos i Isabel Piper (2015) i Mercedes Yusta Rodrigo (2014).

La memòria es converteix en fenomen d'estudi de les ciències socials als anys seixanta. Dues dècades abans Bergson i Halbwachs crearan obres de referència sobre la temàtica, assentant-se com a ancestres occidentals dels estudis de memòria. L'obra de Halbwachs (1968) *La memòria col·lectiva* és un dels textos de referència d'aquest cos teòric. A partir d'ells, la memòria esdevé un fenomen objecte dels estudis de la sociologia i l'antropologia. Tots dos autors situen la memòria com a fenomen social per oposició a una perspectiva més psicològica. Per Bergson, qualsevol categoria analítica es dona primer en l'individu i el seu esperit i després en el món material i l'entorn, Halbwachs, en canvi, es dirigirà cap a l'abordatge de la sociologia francesa, paradigma que identifica en el que és social totes les construccions de l'individu. Els textos dels autors es desenvolupen abans que el feixisme arrasés a Europa i de que, amb el seu suposat "enderrocament", a tots els països, menys a Espanya, es precipités la reconceptualització de la memòria. Aquesta, també es dona pel desenvolupament de la història social i oral amb especial interès en els grups marginats. Això es feia en un nou escenari caracteritzat, tant pel desplegament de polítiques de reconeixement i reparació, gens exemptes de desencantament i rebuig social allà on es van dur a terme i on no, com pels clams de justícia de la població al voltant de la memòria de les víctimes i les supervivents. Halbwachs no podria de fet seguir el seu treball perquè va ser segrestat per la Gestapo al 1944 i assassinat al camp de concentració de Buchenwald el 1945. Les bases per analitzar les memòries d'aquesta etnografia es valdran d'aquesta mirada intrínsecament social dels records.

La fase posterior a la Segona Guerra Mundial dona un gir al camp dels estudis de la memòria caracteritzat per un període de boom memorialístic. En aquest moment es posarà de manifest la importància de la transmissió, que vindrà de la mà de demandes de reparació i justícia. La Segona Guerra Mundial i el desenvolupament de la història social i la història oral, van marcar una ruptura en què les històries oficials i l'evocació de grans esdeveniments i llegendes ja no són determinades per les estructures de poder dominants al servei de la definició de les nacions, sinó que

es negocien entre qui ostenta el poder i les represaliades postconflicte. Com diran les autores Gensburger i Lefranc (2024) a partir dels setanta “les víctimes comencen a refutar els relats oficials i a difondre les seves pròpies versions de la història” (12). Finalment, un tercer període, que comprèn des dels anys noranta fins a l'actualitat, es caracteritza per un moment en què la memòria és una resposta a la incertesa i la inestabilitat del món. La urgència de recordar es troba significada en un paradigma recuperació de passats ocults, però ja no només com a disputa del relat, sinó com a resposta al malestar social que produeix el present. L'estudi de cas que es desplega en aquest informe se situa en la negociació entre la història nacional i subjectes que n'han estat històricament silenciats, i des del paradigma de desenterrar records per buscar significats nou en el present.

El treball de Halbwachs sobre la memòria col·lectiva imprimeix el marc de referència i conceptes clau que agafaran de referència moltes investigacions posteriors sobre la temàtica i també aquest estudi. El primer abordatge que uso per entendre la manera com es rememoren els esdeveniments a Tavascan, és el seu conegut concepte de “marcs socials de la memòria” i “cadena de pensament” (Halbwachs 1968). Això són les corrents de pensament social o marcs dels què els individus o grups participem. Per l'autor tota evocació i existència de records individuals i col·lectius emergeix en aquests marcs socials de la memòria. Per ell especialment són els marcs de la família, la religió i la classe social. Això ens ajuda a entendre fins a quin punt, vistos des dels marcs socials i les cadenes de pensament de Halbwachs, els records de Tavascan romanen ben vius, els grups i les cadenes de pensament del qual forma part aquesta memòria perduren en el present tot i el que el transcurs dels anys podria fer pensar i tal i com es podrà comprovar a l'anàlisi del relat. “Perquè la nostra memòria s'ajudi de la dels altres, no n'hi ha prou que aquests ens aportin els seus testimoniatges: a més, fa falta que no hagi deixat de coincidir amb les seves memòries i que hi hagi bastants punts en comú”. (Halbwachs 2004, 34).

És la permanència d'aquests grups i cadenes de pensament les que fan que la memòria continuï viva. Si bé, en el cas de l'estudi, es tindran en compte altres marcs o posicions dintre de l'estructura social més enllà de la família, la religió i la classe, prestant també atenció a la identitat de gènere, l'origen i l'edat. Halbwachs ens dirà, en definitiva, que mai estem soles i que serà a través dels records de les altres amb les que estem en relació com la nostra memòria es configura o s'evoca. “Un només

recorda a condició de situar-se en el punt de vista d'un o diversos grups i tornar a col·locar-se en una o diversos corrents de pensament col·lectiu." (Ibid., 36). Aquestes bases teòriques entenen les memòries com a pertanyents als entorns socials i proposen que hi ha tantes memòries col·lectives com comunitats, tot diferenciant entre memòria (incontrolable, viva, múltiple) i història (instrumental al poder, artificial i construïda) (Halbwachs 2004). L'estudi de cas utilitza aquesta perspectiva contingentment grupal de la memòria i la seva naturalesa dinàmica, per comprendre i analitzar les múltiples memòries i les pertinences grupals diverses que han emergit durant el treball de camp. Comprendre que l'adhesió a un grup i que les cadenes de pensament configuren els records, permet entendre des d'on es recorda i analitzar els significats del què es recorda en funció d'aquesta posició. De l'autor també s'utilitza la seva mirada cap a les memòries des del seu potencial inherentment subvertiu a la pretesa història construïda dels fets, en això consistirà gran part de la tasca d'aquest informe.

En una direcció similar també es pren de referència la perspectiva constructivista de Pollak (1989) que analitza les memòries clandestines o subterrànies i com aquestes s'oposen a la memòria oficial o nacional. Això és molt útil per a l'estudi de cas, perquè són aquestes memòries en les quals l'autor posarà el focus, la memòria de les cultures minoritàries i dominades, en les que se centra per abordar els fets la recerca. Memòries de dones, de persones de classe treballadora i que han migrat des d'altres zones empobrides de la península. També s'analitza en aquesta investigació com la memòria nacional (Ibid.) es posa en marxa com eina de control d'aquestes memòries incòmodes i el valor de la tècnica de la història oral per tal de localitzar les memòries subterrànies, o aterrant a l'estudi de cas, portar a la superfície les memòries ofegades, tal com també assenyala l'autor.

La mirada de Pollak cap a les memòries clandestines o subterrànies es complementa per dues perspectives més al servei d'analitzar els relats.

En primer lloc, més enllà de les memòries clandestines també es pren de referència la mirada de Troncoso i Piper (2015) sobre els treballs feministes crítics de memòria. Les autores problematitzen la pretesa neutralitat de narratives hegemòniques que deixen fora les experiències de les dones. Durant la recerca en el treball amb les fonts orals i els relats biogràfics al voltant dels esdeveniments s'ha estat activament buscant les vivències de les dones, i en especial de les classes populars i migrants, que són les que es posen al centre en aquesta anàlisi. Així,

s'han mobilitzat unes experiències que han quedat àmplia i històricament excloses de la "tradició del Gran Home Blanc" (Okely 1992, 7 a Pujadas 2000, 19). Aquestes experiències convoquen explicacions que disputen el monocultiu d'una narració que es fa passar per universalista i és unidireccional i etnocèntrica, i que està al servei de la imposició d'un punt de vista quasi exclusiu dels homes adults, d'elits polítiques, econòmiques o culturals, prenent-se neutre i aplicable al conjunt de totes les societats (Pujadas 2000). Per això s'han emprat els estudis de gènere i memòria que "han trobat en els processos de recordar una estratègia metodològica i política per construir aquells relats que han estat silenciats per les versions hegemòniques de la història, que són quasi sempre masculines, defenent la importància d'historitzar a les dones i les seves lluites." (Barrancos 2005; Thébaud 1993, a Troncoso i Piper 2015, 65). També ha estat fonamental, en aquesta tasca, qüestionar una interpretació unitària i essencialitzada de la categoria "dona" i preguntar-se, quines dones, de quina classe i raça, amb quins orígens, identitat de gènere i orientació del desig. Es treballa així per visibilitzar les experiències de les dones, però també per transformar l'homogeneïtzació, tant de les seves identitats com de les seves experiències. D'altra manera, es cauria de nou en la negació de l'experiència situada de l'heterogeneïtat de dones i dissidències, a partir de la universalització de les vivències de les dones blanques i de classes dominants, reproduint la matriu de dominació masclista amb les categories principalment de raça i classe.

En segon lloc, Pollak també quedarà complementat per la perspectiva de White (1978). Aquest autor és molt interessant per l'estudi de cas perquè, amb la seva anàlisi del text històric com a construcció literària, posa al mateix nivell la memòria oral que la història i que la construcció teòrica. És molt útil per aquesta recerca la manera com aquest autor revela la naturalesa constructiva i ficcionada de la història, i l'acció de les historiadores en proveir al seu relat alguns de tots els possibles significats simbòlics que es podrien atribuir, i de fer-ho inserides i inserint la seva interpretació en una estructura a la qual anomena "trama comprensible" (Ibid., 1978). Aquesta estructura es refereix a un context social on aquesta versió dels fets encaixi. La investigació sobre els fets de Tavascan se situa sota aquesta premissa de dotar de la mateixa legitimitat a la memòria oral que s'ha treballat per recollir i analitzar, que al relat que s'ha creat des de la que les institucions, les empreses energètiques i els estaments polítics i informatius que han inscrit la

memòria nacional. Es fa entenent que també aquests relats, tot i la seva pretensió i ficció de representació de la veritat, són un relat construït igual com ho seria qualsevol altre.

Així es busca qüestionar narracions hegemòniques del passat que s'expressen a Tavascan, comprnent la memòria com un espai on les estructures de poder i opressió es posen en marxa, analitzant la manera com ho fan i obrint-hi esquerdes.

Un altre dels conceptes fonamentals des dels quals s'entoma la investigació és la comprensió de la memòria des d'una perspectiva dinàmica com allò del passat que està en el present i que configura els comportaments del futur. I relacional, és a dir, en convivència amb diferents interpretacions i maneres de recordar i de transmetre, que, a més, es materialitzen en dispositius d'emmagatzematge plurals. Això es posa de manifest amb aquesta realitat de memòries diverses que apareixen en coexistència al camp i en constant hibridació. I també per comprendre que per a l'estudi de cas a Tavascan ha estat fonamental interpretar les evocacions dels records, no per la cerca de la veritat, sinó com a fenomen inserit dins d'una complexa i ineludible xarxa de relacions, és a dir, dins del món social de les persones i grups que rememoren. (Gensburger i Lefranc 2024). Aquesta perspectiva dinàmica i relacional genera consens en totes les autores amb les quals s'ha treballat, a continuació s'explica de quina manera ho entenen les diferents autores. Ja Bergson el 1977 parlava d'una memòria que tot i que es conserva íntegra des del naixement o fins i tot abans, i que s'expressa com a impuls i tendència, al mateix temps, deixa en l'inconscient i sense representar tot allò que no vingui a ser útil en el present o per a l'acció futura. Delgado (2017) anomenarà a aquesta memòria selectiva, memòries de segon ordre. Evidentment, el mateix Halbwachs (1978) també integra una mirada dinàmica i relacional de la memòria amb la seva assumpció de memories múltiples adherides a les cadenes de pensament dels grups. I també ho fan Pujadas (2000) i Piper i Troncoso (2015) que l'analitzen com una acció social, política i cultural i una construcció col·lectiva. I clarament, també Jelin (20) treballa el concepte des d'aquí considerant que la construcció dels records, es dona per la intervenció d'actores socials en diàlegs i negociacions. I finalment, en la comparativa que fa Nora (2008) entre història i memòria, on comprèn aquesta segona en contraposició a la primera, també la defineix sota aquests paràmetres com a "la vida encarnada en grups, canviant i pendular" (9).

A més, en aquest mateix paradigma de la comprensió de la memòria no com un procés que busca reconstruir una veritat, també s'analitza com la seva significació i els motius que definiran la seva reconstrucció, es donen per la posada en joc que suposa de la pròpia identitat en el present (Jelin 2002; Ferrándiz 2023; Da Silva Catela 2001; Pujadas 2000). La construcció de la identitat a partir de la rememoració en un procés de selecció, oblit i silenci, ajuda a comprendre com a Tavascan els relats no només expliquen la vivència d'uns esdeveniments, sinó que venen tenyits de pertinences, fidelitats i pugnes. Amb aquestes ulleres posades s'habilita la capacitat de la investigadora per comprendre com, en ocasions, els records tenen el significat de preservar el present, ja sigui la identitat com a poble (tant en el cas de les persones de la vall, com en el de les van venir, com en el de les van marxar), o fins i tot de protegir la pervivència de la descendència. Respecte a aquesta dimensió, la investigació també es fonamenta en les aportacions de Delgado sobre la memòria i la construcció de la identitat (1995), ambdues també com a exercicis de selecció i oblit personal i col·lectiu. L'autor amb els seus textos ens porta a seguir el fil de les memòries subordinades de Pollak i a pensar-les com involuntàries precisament perquè no ens permeten oblidar. Delgado convida a observar allò que els records evocuen quan el passat es fa present precisament portant les absències i fantasmes que no volen marxar alienes a la nostra voluntat. En el camp això ha quedat il·luminat amb l'aparició de revelacions d'esdeveniments sobtades a les converses, explicades de forma abrupta, tímida o indignada, sobre les injustícies que es van perpetrar en el transcurs de les obres.

Estirant d'aquest fil, fan acte de presència les evocacions del passat que s'expressen més enllà de la paraula, amb l'emoció, el gest, l'atmosfera canviant o la sensació. Per copsar aquests records s'utilitzaran tres conceptes que han servit en el camí de prendre consciència de la importància de, per una banda, crear un context en què els records trobin l'esquerda per ser evocats i compartits. I per l'altra, seguir els fragments de la pròpia memòria constituïts com un dels motors de la recerca, no només per comprendre el cas, sinó també per la importància de validar aquests pedaços pel que té a veure amb la dimensió reflexiva de l'etnografia amb l'antropòloga que s'explicarà més endavant en el marc teòric de referència de l'antropologia social i la pràctica etnogràfica. El primer concepte que ha acompanyat en aquest camí és de Halbwachs (2004). En el marc de les seves reflexions sobre els criteris d'evocació dels records encunyarà el concepte "llavor de rememoració".

Aquesta serà una evocació borrosa d'un incipient record que pot, si troba el marc social i les cadenes de pensament, fer-se consistent. Aquest concepte es troba amb el de Clemente (2021) "presències fantasmals" de (Bille et al. 2010) que l'autora situa en el marc dels estudis sobre les adopcions sense família d'origen coneguda. Fa referència a aquelles presències que hi són, però com a fantasmes perquè saps que van existir, però no les acabes de conèixer. El que es recull de l'autora en concret és que ens dirà que aquest no saber, aquest buit fet de peces que falten, és el gran motor de la recerca d'orígens, perquè en el cas de la present recerca també la necessitat d'omplir els buits de memòria ha estat un dels motors per continuar indagant. Això s'ha donat per exemple amb els accidents mortals durant les construccions o les corrupteles que es van donar. També Jelin (2002) en el seu text, recuperant el concepte de Ricoeur (2000) "empremtes mnèsiques" que fa referència al que s'expressa entre silencis i a vegades lluny de la pròpia agència de la persona, que era el cas dels morts i les corrupteles, que s'evocaven imprecisos. Aquesta acció conscient de seguir les llavors de rememoració Halbwachs (2004) i les empremtes mnèsiques de Ricoeur (2000) a Jelin (2002) té continuïtat a través de dues accions més. Per una banda, la que s'explica pel concepte de "treball elaboratiu" (working-through) de la psicoanàlisi (Freud 1976, a Jelin 2002). Amb aquest, s'emprèn un procés psíquic en el marc terapèutic, per tal que "l'energia psíquica del subjecte passi d'estar "acaparada pel seu dolor i els seus records" i recobri la seva llibertat i la seva desinhibició" (Freud 1976, 243, a Jelin 2002, 15). I, per l'altra, s'utilitzarà la noció que construeix Jelin (2002) de "treballs de memòria". Aquesta planteja, de manera similar al treball elaboratiu, fer memòria no tan sols amb l'acte automàtic de recordar, sinó amb la intenció de fer alguna cosa amb el record. En el cas de Tavascan aquesta és la intenció de la recerca que, un cop feta l'obligada i inicial tasca de recollir els relats, busca que la seva irrupció disputi el relat oficial, i que, convocant l'agència de les oblidades i des dels marges, es facin possibles noves maneres de pensar el futur i de construir la identitat en el present. De fet, més enllà de fer alguna cosa l'autora dels "treballs de memòria" (Jelin 2002) parla de construir un relat per a transformar el món social a partir de la consciència que tot estudi de memòria és un procés de selecció i oblit no només per part de les persones que aporten els seus testimonis, relats de vida o biografies, sinó també, i especialment, per part de les etnògrafes.

El sentit que pren la investigació com a treball de memòria (Jelin 2002) es veu

complementat per les reflexions de (Yusta 2014) al voltant de les polítiques de memòria i les accions de recuperació de la memòria empreses per netes part de la societat civil. Han estat útils perquè situa a les netes com posició emergent des de la qual es recuperen i construeixen memòries. Aquesta recerca es fa des d'aquesta posició social i l'autora desvela les implicacions que això té, les diferències de demandes, relats, mètodes, objectius i identitat entre les rememoracions que fan les persones que van viure els esdeveniments i les que en són hereves, però no els van viure. L'autora focalitza la seva mirada en les demandes de les exhumacions de fosses. De manera inesperada, les fosses com a pràctica, les restes no identificades com a realitat i les demandes d'exhumació de familiars com a fenomen han emergit a camp. Ho han fet per les morts per accident que hi va haver i per part de les filles d'alguns dels treballadors que van morir i que han demanat localitzar i exhumar les restes dels seus familiars. El text ha ajudat a entendre com en aquest sentit, un sentiment d'inacció i abandonament tenyeix l'experiència de la població quant al rol de les institucions en les polítiques de memòria a Espanya. I de quina manera el dispositiu fosses com a paradigma en la recuperació de la memòria de la guerra i la dictadura traspasa els seus propis marges ampliant-se en una nova necessitat d'exhumar el passat en tots els sentits, també més enllà de les fosses.

Finalment, en aquesta mateixa intenció, ha estat de gran inspiració la mirada de Roger Bastide (2006), que aporta una anàlisi de la memòria identificant el poder que atorga el control d'allò que l'autor anomenarà com a marcs de referència, vegi's, la capacitat per a determinar el què es recorda i transmet com a vàlid i el què no. Seran, segons l'autor, les relacions socials desiguals les que estableixen el què s'ha de recordar i el què no i a més aquest marc serà assumit també pels grups subordinats. Bastide apuntarà que la memòria col·lectiva invisibilitza més que mostra i que els silencis són molt importants i significatius. A l'estudi de cas es treballa per veure de quina manera continuen presents els silencis, com habiten el camp les memòries incòmodes i de què parlen. Només amb aquesta amplitud que aporten les mirades de les autores citades es pot identificar també com aquests marcs són el que es poden haver establert com a pràctiques de referència en el present i de quina manera, en articulació amb altres paràmetres, estan definint l'acció futura el desplegament de les noves indústries com el turisme i la transició energètica.

Finalment, per enfocar el recull dels relats de les fonts orals de l'estudi de cas

m'ajudo de la definició de Pujadas (2000) de les històries de vida de relats múltiples creuats. Es tracta d'una anàlisi on les cròniques de vida creen una història coral navegant en una relació dialèctica entre la narració individual i el distanciament que permet la posada en relació i la perspectiva de totes elles.

“Resulta de gran interès operar amb aquesta doble dimensió de les trajectòries individuals i socials: la reconstrucció més o menys objectiva d'uns fets i, paral·lelament, l'anàlisi dels discursos que organitzen socialment la memòria d'aquests, en les seves confluències i discrepàncies amb les narratives individuals.” (Ibid., 150).

El concepte de relats corals múltiples paral·lels es diferencia dels relats múltiples creuats per la consciència o no, per part de les persones participants de pertànyer a una comunitat travessada per un esdeveniment que determina les seves vides. Si bé en el transcurs del darrer any s'han dut a terme dues estratègies de patrimonialització al municipi, aquesta consciència no sembla permear a les persones de la zona més enllà de l'Administració i el capital. El treball amb els relats múltiples paral·lels és textualista, que vol dir que es fixa més en com es construeix el relat, que en què i com s'explica. I té funció analítica que significa, per una banda, que usa el material per construir uns esdeveniments que es configuren com a resultat de la suma dels relats biogràfics i com a dades per a respondre a les preguntes de la recerca. I, per l'altra, que analitza els discursos que organitzen la memòria d'aquests esdeveniments, buscant les marques comunes que hi ha entre els relats, les confluències i les discrepàncies.

En segon lloc, i de manera secundària em valc d'alguns conceptes i autors del marc teòric de l'ecologia política. Aquests són: Sílvia Federici (1975), Jaume Franquesa (2020), David Harvey (2004), Nancy Sheperd-Hughes i Margaret Lock (1987), Joan Martínez Alier (2015), Jason Moore (2017), Susana Narotzky i Niko Besnier (2020) i Karl Polanyi (2017).

Aquest marc teòric és important donada la naturalesa de l'estudi de cas que consisteix en la memòria sobre uns esdeveniments, sí, però uns esdeveniments que van representar el desplegament d'un projecte energètic hidroelèctric amb impactes a tot el territori peninsular. La manera com els capitals extractius es despleguen als

territoris és una de les qüestions clau que l'ecologia política analitza en els seus estudis. La capacitat dels conceptes i paradigmes de l'ecologia política per il·luminar el camp i per quedar il·luminats pel camp és indiscutible. Si bé, el més freqüent és trobar estudis sobre problemàtiques en el present en la majoria de les ocasions, de fet en el marc d'aquesta recerca no s'ha trobat cap altre estudi que convoqui la memòria i l'anàlisi dels impactes de projectes extractius del passat a partir de les seves rememoracions. Aquesta novetat, l'experimentació amb la imbricació entre estudis de memòria i d'ecologia política en el marc d'un disseny etnogràfic concret, és la que fa que aquesta recerca aporti gran interès acadèmic.

D'aquest cos teòric em valc, en primer lloc, de l'abordatge de Franquesa (2020) i el concepte que recupera de Gidwani (2012) de "waste". S'agafa per la seva capacitat explicativa sobre com la dictadura i el capital energètic, van construir un relat de menyspreu de les vides i els territoris on havien d'assentar les infraestructures energètiques. Un relat que va ser indispensable per a la seva expansió, i per a una desarticulació dels modes de vida que allà es donaven. Aquest concepte, es traduirà com a "desperdici", que fa referència a aquelles activitats humanes que no generen un valor mercantilitzable. I el de "baldío" que traduiré com a "erm" i que ofereix al capital la "justificació moral als projectes per a disciplinar, conquerir i erradicar els llocs erms: en definir certes activitats, persones i llocs com a 'terres de ningú', el capital les construeix automàticament com a 'enemics a vèncer'"(Gidwani 2012, 277). Són dos conceptes fonamentals per a l'estudi de cas perquè són aquestes representacions d'ermes i malbaratades les que s'atribueixen a la zona des de la propaganda del règim i que la representen com si es trobés a l'espera de ser descoberta i salvada gràcies a convertir-se en útil per una missió nacional superior. Aquest argumentari també s'emprarà per la construcció de la narrativa al voltant de la necessitat de sacrifici de les classes treballadores que van fer les construccions per afrontar tals obres faraòniques.

També es pren la definició d'extractivisme que empra aquest autor per analitzar de quina manera es van donar el control de les concessions d'explotació de l'aigua a la vall de Cardós i com es van produir les transferències de valor extret de la vall cap al capital i cap a altres zones. L'autor defineix extractivisme com "un tipus d'activitat econòmica caracteritzada per: 1) el control monopolístic d'un recurs (...); 2) la transferència a altres llocs, generalment més rics i centrals, dels béns i beneficis obtinguts." (28).

També es farà servir els termes de Narotzky i Besnier (2020) de crisi perquè ajuda a comprendre amb molta claredat el que va significar l'arribada d'aquest projecte a la vall en termes de canvis radicals precipitats per esdeveniments com la irrupció d'una gran massa de població treballadora, els canvis en les estratègies de reproducció o les expropiacions de terres. Les autores descriuen la crisi com el "trencament de les expectatives, la reconfiguració dels valors i la reorganització dels marcs d'obligació moral, com a resultat de la incertesa radical" (24). D'elles també es fa servir la noció de reproducció social que és la "manera en què les persones intenten construir "vides que mereixen ser viscudes", tant per a elles mateixes com per a les generacions futures" (23). Aquesta també permet traçar les dràstiques i irreversibles transformacions pel territori que va tenir l'explotació hidroelèctrica en el fet més fonamental de la vida social del poble. Tots aquests aspectes s'ampliaran més endavant.

A més, per explicar com es va estendre el capital expropiant les terres i les implicacions que aquest desplegament va tenir pel poble, s'agafa de referència el concepte teòric encunyat per Harvey (2004) "d'acumulació per desposseïció" (116) que revisita la interpretació d'acumulació primitiva de Marx, i que és indispensable per la consegüent conversió de la població en proletariat sense terra, per tant, a disposició del nou capital instal·lat, com a mà d'obra explotable. Això serveix per veure com aquesta desposseïció perdura amb pràctiques d'arravatament en el present més enllà del moment constitutiu de les teories marxistes dels encerclaments de béns comuns anglesos, els camps i la desposseïció del camperolat.

També s'utilitza la perspectiva de les feministes dels anys setanta i les seves relectures marxistes. El camp mostra com el capital s'apropia del treball reproductiu de les dones de la vall, i també del de les dones dels territoris d'origen dels treballadors, Andalusia, Extremadura, Múrcia, Castella la Manxa i Galícia.

Federici explica al seu text "Contraactacando desde la cocina" (1975) inclòs en el llibre *Revolucion en punto zero* com el treball de les dones i de les persones i comunitats del sud global no només no estan excloses del mercat de treball sinó que les seves tasques són imprescindibles per al funcionament de l'engranatge capitalista. Explica que a més, aquest treball domèstic gratuït i invisibilitzat que fan les dones no és un treball qualsevol, sinó que es tracta del treball fundacional que reproduceix el que serà la força de treball disponible pel capital. "El treball domèstic i

la família, són els pilars de la producció capitalista” (56).

A Tavascan hi ha una integració de béns naturals per part del capital, i per això s'empra la perspectiva de Moore (2017) dels béns que transforma el capital convertint-los en “naturaleses barates” és a dir aquelles que han estat apropiades i són, des d'aquesta apropiació, diferents de les que no han estat apropiades. Per exemple en el cas de Tavascan, el riu intervingut i apropiat que avui dia ha estat abaratit respecte al riu no intervingut que era abans, i que ara com ara és indiferenciable del capitalisme. Complementant aquesta mirada s'incorpora també per la seva força interpretativa del camp, el concepte de “mercaderies fictícies” de Polanyi (2017). Els elements naturals que han estat cooptats pel capital i convertits en mercaderies, vegis la terra, els rius, el treball, els sabers dels treballadors, per exemple el valuós saber dels miners o les cures, tot i la seva mercantilització, no són en essència tals mercaderies. Desvetllar la seva existència primogènita com a independents del mercat, revela l'artificialitat del valor que se'ls hi atribueix. És a dir aquests elements tot i haver estat definits com a mercaderies, en essència tenen una existència que traspasa el mercat. En el camp, això permet recuperar el valor que tenen tots aquests elements abans que arribi el capital, i també la possibilitat de traçar futurs en què siguin desapropiats.

Per comprendre com el projecte a Tavascan es va desplegar tenint només en consideració els règims de valor del capital i exclouent altres règims que podrien haver posat en valor el mode de vida de la vall, les treballadores que van fer el treball reproductiu o la relació amb la naturalesa, s'utilitzen les reflexions de Martínez Alier (2015). L'autor parla de la manca de processos participatius i multicriterials de desplegament del capital, que no promouen ni permeten debats que els posin en diàleg, en el balanç que fan les persones dels projectes aquesta exclusió dels seus interessos de la presa de decisió es fa evident.

Finalment, per analitzar de quina manera es van transformar els sistemes de la vall, amb el projecte extractiu, s'usarà l'enfocament teòric de Scheper-Hughes i Lock (1987) sobre les concepcions del cos. Quan comencen els treballs a Tavascan els canvis es donen en totes les dimensions socials, la personal, la relacional i les que distribueixen el poder. La perspectiva de les autores ajuda a mirar aquests nivells diferents en els quals va tenir conseqüències gràcies a la descripció que fan dels tres tipus de cos, l'individual, el social i el polític. El primer com a “bodyself” i

fenomenològicament experimentat diferent dels cossos de les altres. El segon, el social, com artefacte simbòlic que defineix de manera canviant en què se signifiquen les relacions entre natura, societat i cultura. I el tercer, el polític que es refereix a com s'articulen les estratègies de vigilància i control del poder.⁷ Aquestes ulleres analítiques en tres dimensions de corporalitat, amplien la mirada dels impactes que va tenir l'arribada del capital a la societat de la vall. Les autores presenten el seu text en el marc de l'antropologia mèdica, però elles mateixes adverteixen de la importància de l'anàlisi de les representacions del cos per a tota la disciplina antropològica.

En tercer lloc, per aprofundir en el treball del disseny etnogràfic, uso les següents autores de referència de la disciplina: Michael Agar (1992), Pierre Bourdieu (2010), James Clifford (1991), Ludmila Da Silva Catela (2001), Rosana Guber (2001) i (2011) i Bronislaw Malinowski (1920).

Els conceptes i abordatges d'aquestes autores aporten una gran fortalesa acadèmica que ancoren la recerca gràcies a la solidesa dels seus conceptes. També adhereix la investigació a un cos teòric i pràctic reflexiu d'ancestres pels quals deixar-se guiar i acompanyar, tant en la definició del camp etnogràfic, com en la pràctica, entesa com a treball artesanal.

Em situo en un abordatge reflexiu, que té en compte a la investigadora i als seus *aprioris*, i confereix un rol central a l'observació participant i al treball de camp (Malinowski 1920). Si bé, tal com s'explicarà a la metodologia, s'ha treballat amb altres fonts a més de les emergides del treball de camp i l'observació participant, per tal d'aconseguir d'aquesta manera, una mirada polièdrica cap al fenomen Ludmila Da Silva Catela (2001). Per comprendre la tasca de recerca sobre els esdeveniments de Tavascan com una creació viva uso el concepte del treball de camp "sota sospita hermenèutica", encunyat per James Clifford (1991). Aquest terme es refereix a la naturalesa de dialèctica permanent entre el dins i fora, entre l'experiència i la interpretació, amb un caràcter discursiu i que ocorre en escenaris

⁷ Les autores ubiquen cada tipologia de cos respecte diferents moments i enfocament teòrics per la seva capacitat explicativa de la perspectiva àmplia des de la que s'aborda la investigació: Scheper-Hughes i Lock (1987) "En este sentido los tres cuerpos no sólo representan tres unidades de análisis separadas y juxtapuestas, sino tres enfoques teóricos y epistemológicos diferentes: fenomenología (el cuerpo individual, lived self, .el ser vivido.), estructuralismo y simbolismo (el cuerpo social), y el postestructuralismo (el cuerpo político).

amb relacions intersubjectives i no neutrals entre individus. Per això, aquest informe representa un punt de la recerca, el punt en què es troba quan s'està escrivint, tot i que també en aquests moments continua transformant-se. A l'apartat «3.Metodologia», s'explicarà més àmpliament aquest entramat de relacions i intersubjectivitat aplicat al cas d'aquesta investigació, ja que és una qüestió molt important en aquest treball donada la proximitat i els llaços personals que vinculen a la investigadora amb el camp.

En quart i darrer lloc, presento la bibliografia sobre la comarca que aporta informació de context profund de la zona, del Pallars i de les seves característiques sociodemogràfiques i econòmiques al llarg dels anys en què es situa la investigació. I també de la temàtica, l'extractivisme hidroelèctric català i espanyol. Les autores de referència de les que em valc són: Oriol Beltran i Ismael Vaccaro (2014), Joan Carles Alayo (2007), Mª Ángeles Fernández i Jairo Marcos (2019), Xavier Mateu (1983), Erik Swyngedouw 2007.

També s'han usat fonts documentals sobre les vivències de tres homes que van tenir un càrrec de responsabilitat a les obres, dues d'aquestes són llibres publicats, un de Lluís de Colomé (2019) i un de Dionisio Sánchez Viniegra (2016). I la tercera és un dossier de memòries que no ha estat publicat de Fidelio Torres, que es va escriure al 2001.

Les investigacions que han aprofundit en l'estudi social i econòmic del Pallars Sobirà, són útils per aquest treball, perquè han aportat, per una banda, molta informació indispensable per a la construcció de la historització dels esdeveniments. I les fonts documents han estat importants perquè han complementat algunes d'aquestes dades i han aportat diferents interpretacions sobre el desplegament del projecte hidroelèctric a Tavascan.

Per una banda, s'ha usat l'exhaustiu treball de Beltran i Vaccaro sobre la patrimonialització de la muntanya del Pallars Sobirà (2014). Aquesta recerca, recull una ingent quantitat de dades i analitza molts dels elements fonamentals del territori. És la profunditat analítica i l'extensiva compilació de dades d'aquesta investigació, el que l'ha fet de gran importància sobretot per comprendre els aspectes següents. En primer lloc, la dinàmica de despoblament als municipis on es van desplegar els projectes hidroelèctrics, caracteritzada per un retardament i accentuació, que ha permès interpretar més encertadament el fenomen a Tavascan. En segon lloc, les característiques de les economies de la vall abans de la seva simplificació paulatina

amb la irrupció de l'economia de mercat i en concret de les hidroelèctriques. En tercer lloc, les estratègies de desplegament del capital amb la seva arribada, com ara el domini de les concessions, els tractes diferents que es van fer als diferents municipis i les suspicàcies que aquestes van crear a la zona. I finalment, ha aportat una mirada panoràmica al desplegament de la indústria turística en els darrers anys. En quan al llibre negre de l'energia hidroelèctrica d'Alayo (2007), ha aportat una perspectiva global en el quan estava inserit el projecte del complex hidroelèctric de la vall de Cardós com a una parada més de l'estratègia d'electrificació de tota la península. És fonamental aquesta perspectiva àmplia perquè aporta coneixement sobre els entramats polítics, tècnics, empresarials i econòmics que van configurar el desplegament de les hidroelèctriques als nostres territoris, ha permès conèixer les diferents fases dels plans nacionals hidrolèctrics (catalans i espanyols) i les implicacions de les estructures de poder que hi havia en cada una de les fases del seu desplegament.

També s'ha utilitzat la publicació monogràfica de Xavier Mateu (1983) sobre l'estructura socio-econòmica i territorial de la zona. Aquesta ha servit per descobrir l'evolució del territori en un estadi previ al de l'estudi de Beltran i Vaccaro. També ha aportat molta informació sobre la radicalitat del despoblament de la comarca diferenciada en etapes des de 1860 fins a 1981, que ha servit per veure el fenomen de manera global a tot el territori. També ha estat molt útil per conèixer amb claredat els aspectes tècnics del complex hidroelèctric i aspectes com la producció, distribució i consum d'energia, que estaven més allunyats dels interessos d'aquesta recerca, si bé, són rellevants per a una anàlisi rica dels esdeveniments. I finalment ha aportat una visió, que després també ha estat expressada per part de les fonts orals, sobre les dificultats actuals del territori per a oferir feina a la seva població i les dificultats de governança dels seus consistoris.

També s'ha treballat amb la publicació de Mª Ángeles Fernández i Jairo Marcos (2019) *Memórias ahogadas*. El llibre ha estat fonamental per agafar una altra perspectiva a l'extractivisme hidroelèctric espanyol, ja que l'aborda des dels moviments de defensa i lluita que s'han articulat al seu voltant tant en l'àmbit espanyol com mundial. Una mirada molt important per significar aquests fets més enllà del territori i concebre'ls com a disputes globals i en pugna constant. Això és molt rellevant a Tavascan, un cas que l'oblit de les memòries incòmodes de les

hidroelèctriques i els silenciaments dels seus impactes negatius és el que més ressona.

També s'han agafat de referència les investigacions de Swyngedouw (2007), l'autor fa una anàlisi que és de gran interès per aquesta investigació sobre el projecte hidroelèctric imbricat amb la dictadura. Explica de quina manera es van anar transformant els plans nacionals i les confederacions i administracions creades per la República, per ser posades al servei del franquisme. (Ibid.).

Finalment, respecte a les tres publicacions de persones del territori vinculades a les obres.

El llibre de l'encarregat d'obres Lluís de Colomé (2019), que després també va ser alcalde del municipi de Lladorre, que inclou el poble de Tavascan, i que porta per títol "Vivències d'altres temps" ha estat útil per dos aspectes: per comprendre tècnicament tot el plantejament de la construcció; i per recollir esdeveniments en primera persona del dia a dia que van ocórrer durant les obres, com ara la manera com es portava als treballadors a la vall de nit perquè no poguessin veure el camí que els espantava, fet de congostos i penya-segats i que havia fet tornar immediatament a alguns dels seus companys.

Quant al material manuscrit escrit al 2001 de Fidelio Torres Tejerina que porta per nom *1958 - 1975 FECSA I COPISA: 358 MVA Hidráulicos instalados desde el lago de Certascan a Llavorsí* i que recull el seu testimoni. Aquest recull ha ofert dades rellevants com una estimació dels treballadors que van morir a les obres, també dels que van arribar, o una explicació dels impactes en la salut que tenien les condicions de feina per als treballadors. Es tracta d'un relat en primera persona dels esdeveniments que també aporta una interpretació de les obres interessant per la posició de responsable de l'empresa que tenia qui el va escriure.

Finalment, el llibre de Dionisio Sánchez Viniegra que porta per nom *Tavascan. 1959 - 1975. Los valores humanos en la ingeniería* i que s'ha fet en col·laboració amb l'Ajuntament de Lladorre i Endesa. Aquesta obra ha aportat dades rellevants sobre l'afluència de treballadors a la vall i va constituir una de les primeres fonts d'informació disponibles sobre les obres.

Aquestes tres últimes referències representen, d'alguna manera, una finestra a aquell moment, igual que les fonts orals. Tots són relats d'homes que van tenir càrrecs de responsabilitat de l'empresa a les obres. Que aquestes sigui les úniques

publicacions que existeixen fa evident, la fragmentació dels relats que han tingut al seu abast dispositius d'ancoratge, i la manca de la versió d'altres perspectives, que és el que s'ha vingut a complementar amb aquesta recerca. Perspectives que s'enuncien des de posicions socials oprimides.

Tots aquests materials, conjuntament amb el treball de camp, han permès compilar i interpretar el relat dels esdeveniments que es presenta a continuació.

Ha estat la naturalesa del fenomen social, quant al pas del temps i, per tant, a la seva evocació com a memòria, així com pel que fa a la seva condició de projecte energètic, el que ha conduït a imbricar conceptes dels estudis de la memòria i de l'ecologia política. Això ha permès analitzar les implicacions del pas del temps en els esdeveniments i en les seves rememoracions, alhora que se n'interpreta la naturalesa, tot incorporant una anàlisi de les implicacions i dels significats ecològics d'allò que es recorda. Aquest esforç polièdric des d'aquestes dues perspectives teòriques les ha fet avançar a nous escenaris analítics. També ha demostrat la seva capacitat comprensiva i explicativa dels resultats i ha revelat un gran potencial analític.

3. Metodologia

La metodologia principal d'aquesta recerca és l'etnografia. Emprant la triangulació de tècniques qualitatives de recerca que li és pròpia (Lacombe 2017) es fa un acostament polièdric al camp a partir de: la pràctica sistemàtica d'observació participant, durant les estades de camp, que ha estat marcada per converses informals que donaven trobada a una o més persones del territori; l'entrevista etnogràfica temàtica amb orientació biogràfica basada en preguntes obertes; la creació del diari de camp; l'anàlisi documental a través de la sistematització, anàlisi i interpretació de les dades d'arxiu; i, l'anàlisi de les fonts bibliogràfiques.

Les estades a camp s'han fet entre març de 2024 i agost de 2026, dos anys i mig durant els qual s'ha anat vuit vegades a la vall visitant Tavascan, Lladorre, Ribera de Cardós i Sort. Les estades han estat d'entre tres i set dies cadascuna sumant un total de trenta dies, que han inclòs visites a l'Arxiu del Registre Civil de Lladorre⁸, i a l'Arxiu Comarcal del Pallars Sobirà. A nivell metodològic⁹

El treball de camp es presenta als apartats 4. «Context històric» i 5. «Anàlisi de relats».

El primer, recull una visió global del context de política hidràulica que embolcallava el període de les obres. Aquesta situa els esdeveniments que van tenir lloc a partir de les fonts documentals, i evidencia els buits que es vindran a omplir amb l'anàlisi de relats. S'organitza la informació plantejant tres preguntes, què, quan i qui.

I el segon, presenta el recull i la interpretació de les memòries de les fonts orals en diàleg amb el marc teòric. Els continguts que organitzen el punt de l'anàlisi, responen a categories que el camp evocava: l'arribada del capital i l'increment de la

⁸ A l'Arxiu del Registre Civil de Lladorre, la consulta va comprendre els llibres històrics de la Secció de Naixements (Toms IX, X i XI), els de la Secció de Defuncions (Toms X i XI) i el de la Secció de Matrimonis (Tom VIII).

⁹ A l'Arxiu Comarcal del Pallars Sobirà (ACPS) es va treballar amb els documents del Fons de l'Ajuntament de Lladorre (Fons núm. 133), concretament amb els padrons municipals d'habitants de 1945 (Topogràfica 212, codi unitat 212), 1955 (Topogràfica 213, codi unitat 213), 1960 (Topogràfica 214, codi unitat 214), 1965 (Topogràfica 839, codi unitat 215) i 1970 (Topogràfica 1152, codi unitat 1152).

població; la crisi i les resignificacions del sentiment d'identitat col·lectiva; les apropiacions del capital; i les memòries sobre els accidents mortals, les corrupteles i les disputes. Són aquestes qüestions també les que van guiar la indagació de camp, i per això seran les que tracen el relat i la posada en diàleg amb el marc teòric per respondre als objectius de la recerca. A més, cada categoria comptarà amb subapartats que ordenaran internament la informació.

Per aconseguir els objectius de la investigació, s'han fet servir diferents tipus de fonts i tècniques que han consistit, en primer lloc, en fonts primàries consistents en el relat oral d'algunes de les persones a les que la construcció del complex hidroelèctric de Tavascan va marcar la vida. Aquestes fonts s'han compilat a partir del treball d'observació participant i de 33 situacions entrevistes etnogràfiques temàtiques amb orientació biogràfica. Per identificar a les persones amb qui parlar s'ha fet servir la "bola de neu", amb una demanda explícita en entrevistar dones, persones de classe treballadora i persones que van fer moviment migratori que ha posat en evidència una recurrent tendència a que aquests relats no estiguin en primer pla ni fàcilment accessible, així i tot ha estat prioritari per l'etnografia. Es pot consultar **l'Annex 1 Sistematització entrevistes anònimes** que recull totes les entrevistes, amb el nom de la persona i la casa a la qual pertanyen, tot anonimitzat. El rol que tenen respecte al projecte hidroelèctric, el dia que s'hi va parlar, el seu any de naixement i el sistema de transcripció. És rellevant explicar, en aquest moment, que s'ha fet ús de la IA en aquesta investigació pel suport en la transcripció en tretze de les entrevistes; per a la correcció de la bibliografia; i per a la correcció ortogràfica d'algunes seccions.

Per treballar i definir la recollida de relat de les fonts, s'ha agafat de referència, per una banda, la perspectiva de Guber (2011) sobre l'entrevista etnogràfica des d'una mirada constructivista, i per l'altra, la perspectiva reflexiva de Bourdieu (2010).

Sobre el constructivisme, a camp, les entrevistes enregistrades s'han desplegat com a experiències socials en què s'han posat en marxa de manera molt central les relacions (tant les prèvies, com les que s'establien en el moment de la conversa) entre les persones que hi han participat, com diria Guber entenent d'aquesta manera l'entrevista com una relació social que fa emergir una realitat que es construeix entre les persones que hi participen. Això ha contribuït a posar molta

atenció a anar millorant la manera com estar al camp tenint en compte els marcs conceptuals propis, mentre s'està participant d'una lògica local aliena a la pròpia, però també mantenint certa distància per a possibilitar la seva interpretació. És el que l'autora anomena tensió estructural del treball de camp etnogràfic entre fer i conèixer, participar i observar, mantenir la distància i involucrar-se. Aquest equilibri s'ha posat en pràctica en les estades de camp sobretot pel que fa a situacions de tres índoles: moments en què la participació estava portant a situacions de confrontació amb els posicionaments polítics propis de la investigadora. Aquests han demanat agafar distància per poder comprendre i analitzar enlloc de posicionar-se, si bé en altres situacions un posicionament clar de l'antropòloga, també ha acompanyat a fer emergir records silenciats; situacions en què les relacions personals amb les persones del poble han portat a incomoditats i interpretacions de la pròpia vida de l'antropòloga; i quan s'han posat en marxa dinàmiques de sentir un deute cap a les informants o de reclamar, des de l'humor, un pagament per part d'elles.

Sobre la reflexivitat es posa en pràctica a les converses el què Bourdieu (2010) anomena "ull sociològic", que es tracta de mantenir l'atenció durant el transcurs de l'entrevista en els efectes de l'estructura social que l'emmarca. Vegi's, tenir en consideració la possible relació d'asimetria que es pot donar durant les converses i que assenyala l'autor, i la manera com està significant l'entrevistada aquella trobada. Totes aquestes consideracions es fan per tal de disposar al màxim una relació "d'escolta activa i metòdica" i "reduir al mínim la violència estructural que es pugui exercir" (529).

Són moltes les evocacions de les fonts orals, però, per no despassar els objectius d'aquesta recerca, només s'analitzaran aquells relats de persones a les quals va afectar la construcció de les hidroelèctriques a Tavascan, i dels seus relats, aquells esdeveniments que tenen relació amb la temàtica, centrant d'aquesta manera la recerca tant quant al camp, com quant a la temàtica. S'inclouen, així les persones que van néixer, van treballar, són filles o netes del poble, o que van estar travessades pels fets i que han estat suggerides pel camp.

Finalment, hi ha tres persones amb qui, si bé han estat evocades pel camp com a possibles informants, no ha estat possible parlar-hi. Es tracta d'una vídua d'un dels treballadors de les obres mort per accident i la seva filla. I d'una filla del poble, però

que va ser fruit d'una relació de favors sexuals que va tenir una de les dones de la vall amb un dels treballadors. El seu silenci és molt significatiu si es té en compte el lloc que ocupen a l'estructura social com a dones i la manera com aquestes obres van travessar les seves vides. A l'apartat "5. Anàlisi de relats" es treballarà més sobre aquest sorollós silenci i la seva interpretació. Les entrevistes s'han categoritzat per identificar aspectes transversals. També s'han recopilat les vivències de 3 relats en primera persona dels fets, a través de 4 documents (3 llibres editats i 1 dossier no editat) que recullen les memòries de 3 homes que van tenir càrrecs de responsabilitat a l'empresa i a les obres, i 1 dona d'un poble de la vall que recull les seves memòries i la vida des de la guerra, endavant. Aquest últim llibre, a més, també inclou un glossari de paraules cardosenques que han estat molt útils per familiaritzar-se amb el llenguatge de la zona.

Un altre tipus de fonts primàries amb les quals s'ha treballat ha estat les fonts documentals. Per incorporar-les en aquesta investigació s'ha usat la tècnica de l'anàlisi documental. L'anàlisi documental ha permès visibilitzar el fenomen de gradual despoblament de la vall al llarg dels anys. Amb el treball amb les dades, s'ha creat una nova taula que ha servit per a fer un seguiment dels membres de les famílies del poble al llarg dels anys i veure quines persones restaven empadronades, quines arribaven i quines marxaven: consultar l'**Annex 2 Seguiment cases**. El treball amb les dades dels padrons citats de l'Arxiu Comarcal del Pallars ha estat útil, en primer lloc, per veure els llocs de destí de les persones que marxaven. Aquesta informació s'ha aconseguit a través de les baixes que, creuades amb les fonts orals, han permès conèixer on es va establir majoritàriament la diàspora¹⁰ de Tavascan, que va ser Barberà del Vallès, Sabadell, Mataró i en menor mesura Barcelona, Lleida i Balaguer. En segon lloc, el treball d'arxiu també ha fet evident la manca de registre de les persones que van arribar a treballar a la vall. Sobre aquesta qüestió, s'han demanat dades a Endesa en dues ocasions i a través de dues persones diferents, una d'elles Vanessa López Arrebola la responsable del Fons Històric d'Endesa a Catalunya que va derivar al referent de la zona. I l'altre al referent de la zona Fermín Trujillo que ha explicat que existeix un

¹⁰ Inspirat en el concepte "diàspora txarnega" de Brigitte Vasallo: que busca ser estudiada i reapropiada des del lloc de dispersió, el lloc de sortida que l'autora estableix com el "camp" entès quant gentilici i com a forma de vida i de ser, integradora de la seva diversitat, però no com a treball i sigui quina sigui l'arribada. Vasallo, Brigitte 2026. *La fosa abierta*. Barcelona: Anagrama.

arxiu de l'empresa a les oficines de Llavorsí, però que no es pot consultar. Per treballar en les arribades també s'han emprat les dades dels Arxius citats que s'han recollit a l'**Annex 3 treballadores empadronades**, l'anàlisi d'aquestes dades es detallaran més àmpliament a l'apartat 4. «Context històric». Tenir a disposició aquest buidat, interpretació i creació de noves fonts amb l'encreuament de dades finalment, també és útil perquè possibilita el seu ús per a futures lectures. Si bé, s'ha localitzat a través del treball de camp un possible arxiu que podria contenir aquestes dades, i queda pendent per a futures ampliacions de la recerca, consultar-lo, ja que el marc del present treball no permet seguir-hi indagant. A través de l'entrevista amb un treballador de l'empresa que va estar a la direcció de recursos humans de la direcció general de COPISA explica que quan arribaven els treballadors havien de passar per la guàrdia civil a fer la diligència, que allà els registraven a tots. Per a futurs aprofundiments aquest és un dels arxius que es podria intentar localitzar. Aquesta mateixa persona també explica que COPISA, a la seva seu central té arxius de les obres, on potser es podrien trobar aquestes dades. Tota aquesta recerca s'ha dut a terme perquè fins a la data no hi ha una recerca històrica profunda amb fonts primàries sobre els esdeveniments.

També s'han incorporat a la investigació 2 recorreguts acompanyats al territori que han consistit en la visita guiada al museu de l'aigua de Tavascan, vegis la central hidroelèctrica i una ruta turística per Ribera de Cardós sobre el llibre "Allò que va passar a Cardós", una novel·la ficció de Ramon Solsona, inspirada en relats reals sobre els esdeveniments que aquesta investigació convoca.

A través de totes aquestes fonts al llarg del treball de camp s'ha parlat amb diverses persones i aquestes s'han organitzat per generacions. La categorització que s'ha fet respon a un criteri de divisió definit d'acord amb les persones entrevistades i pensant en els grups d'edat que les reunien millor, tenint en compte els salts entre els seus anys de naixement, veure **Annex 4 Categortizació generacional informants**. A part d'aquestes persones s'ha parlat també amb gent per la seva vinculació professional amb els esdeveniments, si bé en alguns casos també personal, i amb gent que pel seu rol en un càrrec de l'administració o d'alguna

empresa, ha estat important per la memòria dels esdeveniments i els seus impactes.¹¹

S'ha indagat en el material de les fonts orals, però també s'ha fet una contextualització històrica, això és així perquè es buscava comparar les memòries evocades per les persones de camp i les emergides dels documents, que no deixen de ser un relat més també construït i que el treball ha demostrat que té buits en qui rememora i en què es rememora. També a escala disciplinària s'ha procedit des de la premissa que el primer que necessita la memòria és tenir les condicions per ser escoltada “distingir entre circumstàncies favorables i desfavorables per les memòries marginals. I tenir en compte fins a quin punt el present tenyeix el passat.” (Pollak 1989, 7). Part de la recerca ha tingut la intenció de generar aquestes circumstàncies favorables i un context en què la memòria incòmoda es pogués expressar. Sent conscient de la intersubjectivitat que entra en joc en la relació humana que es genera a camp, es resta alerta a les tensions que la proximitat produeix i en atenció i vigilància a la distància metodològica (Guber 2011).

Per treballar en aquest context favorable per a l'evocació de les memòries incòmodes de les dones, de les persones treballadores i que van fer un moviment migratori, s'han tingut en compte 3 elements. El primer és la qualitat relacional de qualsevol trobada entre persones, també les que es donen en el treball de camp, el segon, la necessitat d'estar alerta a les comunicacions que es donen més enllà de la paraula per copsar memòries que s'expressen en altres registres. El tercer i darrer element, que més que tenir-se en compte s'ha introduït, han estat uns mapes de la zona com a element mediador a les entrevistes per fomentar l'emergència dels records sobre les expropiacions. A continuació s'entra en més detall en aquests 3 elements.

¹¹ Aquestes persones han estat: en primer lloc, l'alcalde del municipi de Lladorre, Salvador Tomàs Bosch i el de Vall de Cardós, Joel Baró; al coordinador de l'Observatori de recerca del PNAP i la seva comissió científica, Oriol Grau; i l'enginyer de forests, expert de la zona, Xavier Ródenas. En referència a la patrimonialització s'ha parlat amb Arcadi Castillo, un dels socis fundadors de Pirineus Watt, una associació que busca preservar i valorar el patrimoni hidroelèctric dels Pirineus; amb Vanessa Lòpez Arrebola la responsable del Fons Històric d'Endesa a Catalunya; el referent de la companyia a dia d'avui a la zona, Fermín Trujillo; amb Francesc Cardeña de l'empresa La Central de Projectes que han dissenyat l'Espai Aigua i Energia que és una estratègia de patrimonialització de la vall que s'ha fet entre octubre de 2025 i aquest mes de juny passat, que ha estat inaugurada. I finalment, amb Esther Miralles de l'empresa Geosilva que han estat al càrrec del museu a l'aire lliure que també s'ha fet a

Primerament, respecte a la naturalesa relacional del treball de camp, l'evocació d'aquesta memòria en algunes ocasions ve acompanyada d'una interpel·lació a la investigadora al so de "*pero i tu què és lo que vos saber?*"¹² És aquesta encertada pregunta i interpel·lació del camp a la investigadora, la que dona compte de la perspectiva dinàmica i relacional de la memòria, del seu caràcter d'interpretació i de representació del passat en el present. Conèixer, per part de les persones amb qui he parlat, els meus objectius com a investigadora fa emergir un passat determinat, ocultant-ne un altre, posant de manifest que en un mateix moment històric i respecte mateixos esdeveniment conviuen diferents interpretacions i en funció d'on es recorda n'emergeixen unes o altres. Inclús les persones alberguen dins del seu cos individual, el seu "bodyself" entès fenomenològicament (Scheper-Hughes i Lock 1987), és a dir en elles mateixes, interpretacions diverses i contradictòries del passat que van explicant al llarg de les converses. "Els marcs històrics són canviants i tota memòria és més una reconstrucció que un record " (Jelin 2002, 21). Això es comprova, per exemple, en la manera com les persones interpreten el fets que es van donar en aquella època des del context del present i en fan una valoració entre exclamacions sobre la diferència de concreció de la realitat que es donava ara fa quasi setanta anys, respecte de l'actual. Ho fan amb expressions com "ara això seria impensable" o parlant de les olors d'un poble ple de bestiar, sense banys ni productes químics de neteja, fent divertides gesticulacions sobre com, avui en dia, seria insuportable mentre que en el seu moment era la normalitat. A l'apartat "5. Anàlisi de relats" se seguirà indagant en aquest caràcter dinàmic del record respecte al qual Ferrándiz (2023) n'evoca la naturalesa: "Què és el "passat", com es desplega i actualitza en el present, i com es mobilitza per a anticipar futurs". (16). Considerant el caràcter fragmentari, divers i canviant de la memòria es farà la recollida i interpretació tenint en compte qui recorda, els continguts que evoca i el que deixa fora i com i quan ho fa.

Tavascan aquest darrer curs.

¹² Significant les llengües i accents oblidats o silenciats com a memòries subterrànies (Pollak 1989), que s'han trobat amb mecanismes que les ha marginat, com ara la memòria nacional, en aquest treball es mantindrà el parlar de la vall, el pallarès i més concretament el Cardosenc i la seva irredempta estructura, desidentificada de les normes del català oficial. Per exemple aquest, "pero" inicial, té l'entonació emfatitzada a la primera síl·laba, no a la segona, així es manté en l'escriptura, tot convidant a la lectora a llegir d'aquesta manera.

Seguidament, pel que té a veure amb el segon dels quatre elements a considerar en la creació d'un context favorable per a l'evocació del passat s'analitza el que té a veure amb els silencis i les memòries incòmodes. Jelin (2002) usa l'expressió de Ricoeur (2000) d'empremtes mnèsiques, Halbwachs (2004) la de llavor de rememoració, fan referència a aquestes rememoracions que emergeixen en formes i canals diferents al de la paraula. Durant el treball de camp s'ha restat molt alerta als silencis i al buit que deixen i a allò que no es diu amb paraules sinó amb gestos, sons, o a la manera com comuniquen els cossos i els llocs. Un exemple es va donar a l'entrada a casa d'una de les senyores grans del poble amb qui es va parlar, on hi feia l'olor de l'àvia de l'investigadora que va morir ja fa bastants anys, una olor barreja de foc a terra, cuina, gats i herbes. Així també parlen els records, convertits en corporalitats biològiques (Lock 2017) context, classe social i gènere i aquesta informació també es vol tenir compte.

En tercer i últim lloc, pel que fa a la importància de context, s'ha usat un element mediador a les converses. Han estat mapes de la zona, ortofotos creades adhoc i impreses per tal de poder-les emprar com a eina de diàleg durant les entrevistes posant en joc una metodologia de cartografies participatives. Aquesta s'ha fet assessorada per la investigadora postdoctoral en geografia Liliana Solé Figueras. Les tècniques de recerca oral mediades per elements evocadors de la memòria són estratègies que conviden a recórrer nous camins de la memòria. Els mapes han tingut per objectiu recopilar les memòries de les terres que van ser expropiades. Són un element que contribueix a ancorar els testimonis i les memòries individuals en un territori concret, restituint la dimensió espacial de les experiències viscudes i contribuint a la construcció d'una cartografia col·lectiva de les pèrdues territorials. Va ser el mateix camp qui va guiar en la disposició d'aquests mapes, crear-los s'interpreta com una resposta etnogràfica a les demandes del territori que s'explica a continuació. Les expropiacions no van ser anecdòtiques en absolut. Van ocórrer de manera massiva i van agafar terres a totes les famílies del poble. "Van agafar molts prats, a Graus i a Cuanca"¹³. Es van prendre terres a Tavascan per fer la presa i la central, un prat de Roca, un altre de Marxant, un de Cisco. També a Graus, de casa Escolà, Tambonet, Benitó, fins arribar a Noarre i un llarg etc. De les expropiacions no s'ha pogut localitzar cap document, s'ha buscat als dos arxius

¹³ Rosa de casa Berné

consultats i al Fons Històric d'Endesa, sense èxit. També s'han consultat els 2 llibres i el dossier no editat que van ser escrits per càrrecs de responsabilitat de l'empresa, citats anteriorment, i no s'hi ha pogut trobar cap informació respecte de les expropiacions, com tampoc s'ha trobat a les fonts bibliogràfiques. Des de l'Arxiu Comarcal del Pallars Sobirà, es va explicar que els registres de la propietat encara no eren públics perquè no havien passat els anys que demana la llei de protecció de dades europea. També es va derivar a l'oficina notarial on potser es podrien consultar les actes notariales, al mateix temps es va advertir, per part de les arxivistes, de la dificultat de consulta d'aquest tipus d'arxiu, desaconsellant-la. Finalment, a una de les entrevistes es va poder localitzar un document que una de les famílies havia aconseguit que els hi expedissin, les circumstàncies en què es va fer aquest document són molt significatives dels codis amb els quals es van desplegar les expropiacions, es recull tan sols un petit fragment de l'entrevista on s'explica de quina manera es va fer pel valor metodològic que entranya.

“El secretari de Ribera de Cardós li va proporcionar això amb en Valentí (el marit de l'entrevistada), i el va acompanyar per fer les escriptures i tot, el va acompanyar al cadastre, diguem, en un corral, amb una llibreta de quadros, va anar a dibuixar les finques, encara ho guardo, encara ho guardo, ho tenien tot...” (Trinitat i Àngela de casa Català).

Trinitat m'ensenya un paper on hi ha dibuixada a mà la delimitació del terreny expropiat, ho fa explicant la sorpresa del seu marit, que era notari, en veure el sistema d'expedició de documentació i mentre ella i la seva germana també evoquen entre sorpresa i riures la incredulitat del seu marit i d'elles mateixes en el procedir del secretari, explicant els fets com si les tres poguéssim veure un secretari municipal a un corral dibuixant a mà unes expropiacions que segurament eren estatals.

Per què s'afirma que fer servir el mapes per detallar les expropiacions va ser una resposta a la demanda del territori? Durant les estades es va poder constatar que moltes de les persones que han participat de la investigació recorden amb claredat quins eren els prats que l'empresa “van agafar”. Si bé elles parlaven de l'empresa, sembla més probable que les expropiacions es fessin per part de l'administració emparada per la catalogació d'interès públic de les obres. Però les persones parlen de l'empresa, de manera espontània, dibuixaven en trossos de

paper la ubicació de les seves antigues terres. És per això, arran d'aquest repetit gest que es va anar produint al camp, que es va decidir convertir aquells trossos de paper en mapes per poder compilar i ancorar, a través de la memòria oral, aquestes cartografies de la desposseïció.

Tal com ja s'ha dir, per fer-ho, es va demanar assessorament extern. La feina amb Liliana Solé Figueras, investigadora post doctoranda en geografia i experta en cartografies participatives i es va complementar amb la implicació de tres persones de camp, Rosa de Berné i Trinitat i Àngela de casa Català. Per fer-ho, es va treballar amb diferents formats, en primer lloc a l'entrevista amb Trinitat i Àngela de casa Català es van portar mapes de línies cartogràfiques. Al darrer moment es va decidir portar a l'entrevista també una fotografia gran del poble, i va resultar que aquesta va ser la representació que més va ajudar a les germanes de Català a situar-se, que tan amablement es van prestar a fer aquesta exploració experimental. Incorporant aquesta experiència, la doctora Solé Figueras, va proposar treballar amb les fotografies aèries (ortofotos) de l'Institut Cartogràfic de Catalunya¹⁴ ortofotos, un arxiu públic de la Generalitat, i va ser tot un èxit. Prèviament a anar a camp es van ubicar les zones on es tenia coneixement que hi havia hagut expropiacions gràcies a totes les dades que les informants ja havien donat. Un cop delimitades les zones es va treballar sobre elles amb Rosa de Berné a Esterri a la darrera estada de camp de la investigació, el passat maig de 2026. Per Rosa va ser més fàcil la representació a l'ordinador que impresa, en dues sessions de treball, amb paciència i perseverança va estar assenyalant els prats que es van expropiar de la presa de Tavascan i de la Graus. En algunes ocasions va indicar també el nom del camp expropiat, i en totes la casa a la qual pertanyia la terra. Així es van elaborar dos prototips de mapes de localització i delimitació dels terrenys que es van expropiar de la zona de la presa de Tavascan i de la de Graus, que es recullen a l'apartat "5. Anàlisi de relats".

El treball de camp ha demanat diversitat de tècniques per comprendre la rememoració dels esdeveniments. Per desplegar-les metodològicament han estat fonamentals la disposició de les persones que han participat en l'experimentació per exemple amb els mapes i la incorporació d'aprenentatges. Han emergit molts elements per a la seva anàlisi, la necessitat de centrar la recerca ha produït que hi hagi qüestions que queden identificades per a futures ampliacions de la recerca.

¹⁴ Web de l'Institut Cartogràfic de Catalunya. <https://visors.icgc.cat/appdownloads/?c=fmeofcterri25c>

Finalment, la triangulació d'eines pròpia de l'etnografia s'analitzarà amb atenció als moments d'estranyament (Guber 2001) i ruptura (Agar 1992) de manera reflexiva i posant en joc la dialèctica entre èmic, els codis interns i les significacions locals i ètic, la posada en relació d'aquests amb els conceptes teòrics. El camp està ple de paraules, conceptes i significats propis de la zona, com ara "les obres", "empresa", "conco", "crivar tavelles", "fer l'herba", "dallar", "pastar", tots aquests codis i paraules normals al camp i estranys per la mirada de l'etnògrafa, s'han anat incorporant per accedir a una comprensió cada vegada més familiaritzada. Quan s'ha integrat una de les novetats, es pot continuar indagant en les noves preguntes que aquesta integració obra. Tal com convida Guber (2001), al llarg del treball de camp el diàleg entre el dins i fora, ha conduït tant a moments d'estranyament com d'identificació propis i aliens, modulant la percepció i relació amb l'entorn. La comprensió de l'altre, tant en el treball de camp, com en la descoberta de les lluites dels feminismes comunitaris i de la resta de referents teòrics emprats, implica una transformació pròpia i certa desfamiliarització d'una mateixa. Per explicar-ho es fa ús del terme ruptura encunyat per Agar (1992):

"La filosofia hermenèutica afirma que la gent existeix necessàriament dins d'una tradició, en termes de la qual es veu a ella mateixa, al seu món passat i futur. La reflexió conscient se suscita quan sorgeix algun problema i queda interromput el flux quotidià de la tradicionalitat que guia la vida i la consciència es concentra en ell." (120).

A aquest moment l'autor l'anomenarà "quiebra" que es traduirà per "ruptura". Consisteix en la sorpresa, estranyesa i la curiositat, que seran les sensacions indicatives que es tracta d'un moment així. Davant aquesta situació comença un procés de resolució per moure's de la ruptura a la comprensió. La resolució demana ampliar els marges de comprensió, per tal que, tot allò que ha propiciat la ruptura quedi inserit com a fenomen cognoscible. Aquesta resolució vindrà a modificar la "tradició" tant de l'etnògrafa, com del terreny on succeeix i esdevindrà un moment que l'autor anomena coherència, en què ja queda compresa la situació. S'han donat diversos moments d'estranyament i ruptura al llarg de l'etnografia, però se'n volen destacar dos. El primer fa referència a la descoberta de la recurrent voluntat de les dones de marxar de la zona i dels casaments amb guàrdies civils i treballadors com

a estratègia per fer-ho i així, no continuar fent de pageses. El relat que emergeix a camp sobre l'antiga unió entre la gent del poble i d'un sentiment identitari col·lectiu definit per la solidaritat i el suport entre veïnes i les festes majors va fer que l'evocació d'aquesta realitat de voluntat de marxar per part de les dones fos sorprenent. Més endavant aquesta sorpresa es revisita amb la comprensió feta i es pot veure l'obvietat d'aquest desig, però ha fet falta tot aquest recorregut per comprendre-ho. El segon té a veure amb la manca de dades sobre les expropiacions, va sorprendre de fet la intensitat i recurrència amb la qual són rememorades a camp i les poques referències i dades que, en canvi, es tenen d'aquest fenomen. Seguint els conceptes de Guber, aquest informe representa el recull del moment actual de coherència al que s'ha arribat després d'aquest temps d'investigació, però al camp ofereix molts aspectes respecte als quals continuar-se interrogant.

4. Context històric del complex hidroelèctric de l'alt Cardós

En aquest apartat es desenvolupa el context històric per situar l'esdeveniment d'aquesta investigació i se n'aporten algunes dades tècniques. Això es fa en tres apartats que responen a les preguntes “què”, “quan” i “qui”.

En el primer, “què”, s'expliquen les característiques que defineixen les construccions del complex hidroelèctric de l'alta vall de Cardós que inclou les centrals de Tavascan superior i inferior i la central de Montamara. Es fa per oferir una mirada global a la dimensió de les construccions que faciliti fer-se una idea dels esdeveniments ocorreguts fa gairebé setanta anys.

Al segon punt, “quan”, s'explica el context polític i administratiu en el qual es va desplegar la política hidràulica del règim agafant de referència el concepte de “xarxes d'interès”¹⁵ de Swyngedouw (2007).

Al tercer i últim apartat, “qui”, es recullen les persones que van venir a treballar per fer la construcció. L'arribada de famílies i treballadores és un dels fenòmens que va comportar transformacions radicals per la comarca i també per les persones arribades i els seus llocs d'origen.

4.1. Què - complex hidroelèctric de l'alt Cardós

Tavascan pertany a la vall de Cardós i és un poble del terme municipal de Lladorre a la comarca del Pallars Sobirà que està a 1.120 metres d'altitud. Els pobles que conformen el terme són: Ainet, Boldís-Jussà i Boldís-Sobirà, Lladorre, Lleret i Tavascan. A més a les muntanyes de Tavascan hi ha les bordes que constituïen nuclis de població de diverses cases, les que més població reunien són les bordes de Graus, Noarre i Quanca on, en molta menor mesura, avui dia hi segueix havent cases obertes sobretot els mesos d'estiu. Camí de Boavi també es troben les bordes d'Artamon, però aquest nucli sí que ja es troba deshabitat.

¹⁵ Són les aliances socioeconòmiques i religioses sobre les quals es fonamentava el poder del règim i que van ser fonamental per passar d'una visió exclusivament nacionalista a una imaginació geoeconòmica i geopolítica internacional (Swyngedouw 2007, 10).

Fotografia 1: Poble de Tavascan

Fotografia 2: Bordes de Noarre

Aquesta recerca se centra en aquest poble i en la construcció del complex hidroelèctric de l'alt Cardós que és la part alta d'un complex més gran que també inclou la central de Llavorsí. El complex té una superfície total d'aprofitament hidroelèctric de 124,48 km², agafa aigua de les conques de tres rius que són: Tavascan (42,45 km quadrats), Lladorre (33,50 km²) i Valfarrera (48,53 km²) i inclou el poble de Tavascan i zones d'alta muntanya. És un sistema format per tres centrals, la de Tavascan Superior, Tavascan Inferior (que estan ubicades a la mateixa caverna) i Montamara (que està en una altra caverna). I per tres preses, la de Tavascan, la de Graus i la de Romedo. Totes les centrals són subterrànies i es troben a dintre del pic de Gueró. (Sánchez 2016). Extreuen aigua de sis estanys-preses i salts d'alta muntanya. Tavascan Superior pren l'aigua de l'estany de Romedo de Baix, que al seu torn ha pres l'aigua de l'estany de Certascan, i Tavascan Inferior agafa l'aigua provinent Graus, que al seu torn té canalitzada l'aigua de la

Vallferrera i de Montalto. La central de Montamara és reversible i mou l'aigua entre Romedo de baix i Graus en funció dels interessos del mercat, definits pels pics de demanda (Ibid.). Tota aquesta aigua es desvia a través de tres canals interiors, 75 km. de túnels, canonades, canals i galeries de servei dins de les muntanyes (Canal de Romedo, Montalto i el de Vall Ferrera). (Beltran i Vaccaro, 2017). Amb aquestes instal·lacions han intervingut, per tant, la conca de la vall de Cardós, però també la conca de la Vallferrera que a través de la presa de Montalto veu canalitzat el seu curs. Amb una canonada de 5,5 kilòmetres es traspasa l'aigua d'una vall a l'altra modificant així els ecosistemes i cabdals de totes dues valls.

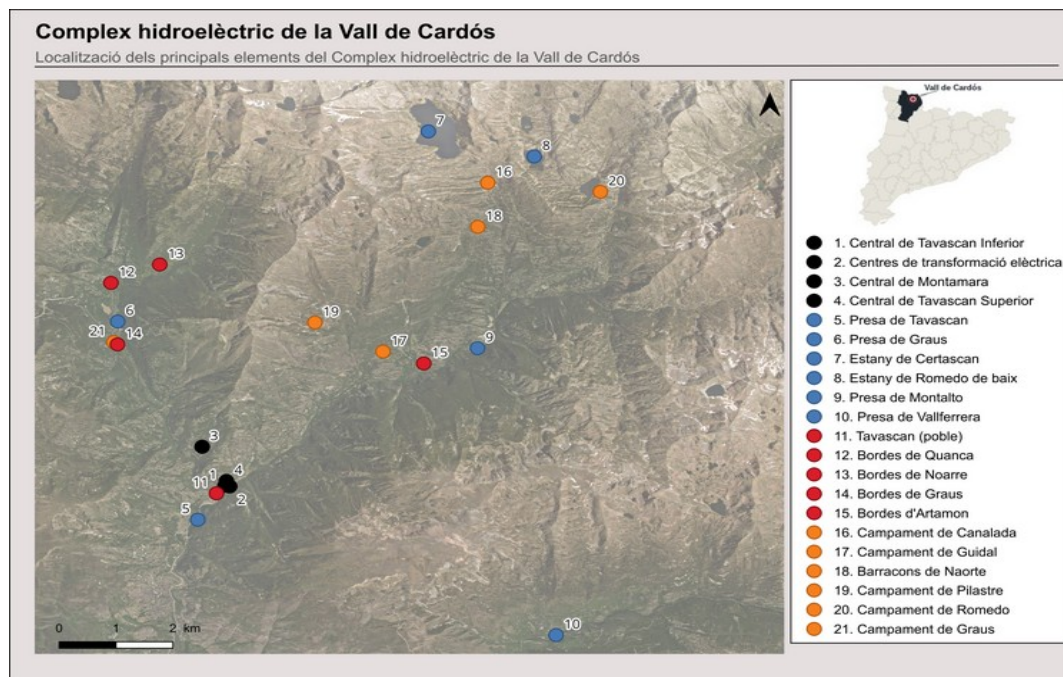
Fotografia 3: Centre de transformació de Tavascan

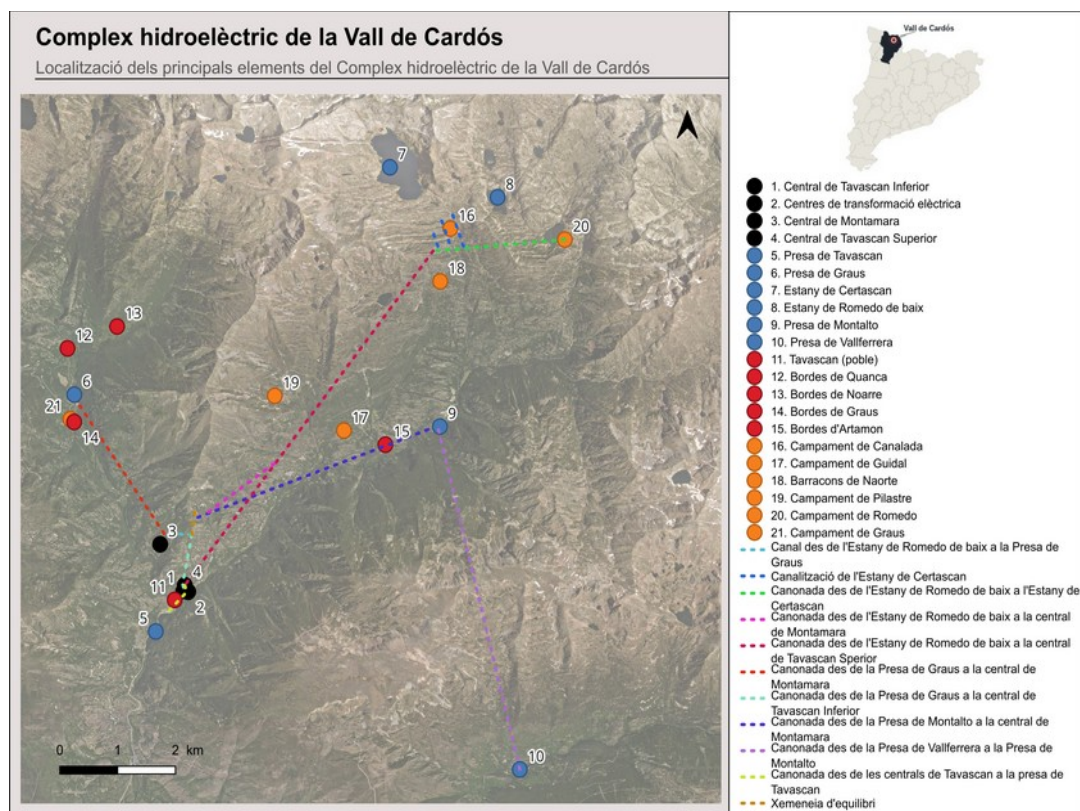
És un complex que funciona automàticament (sense personal) i teledirigit des del centre de control general i únic per Aragó i Catalunya, situat a Lleida i que gestiona la xarxa de generació i transport de l'energia elèctrica. (Sánchez 2016). Previ a l'inici de les obres, l'any 1958 els topògrafs van fer les primeres prospeccions delimitant el traçat de la nova carretera d'accés a la vall. Els primers treballs de construcció dels accessos també van

refer el pont sobre el Noguera Pallaresa a Llavorsí per facilitar l'accés de la maquinària i els vehicles d'alt tonatge. Un cop fetes les carreteres es van construir els accessos a l'alta muntanya que van ser les pistes i el funicular de Gueron. Quant a les *obres*, els elements constitutius necessaris per a l'extracció d'aigua i la conversió i distribució de l'energia hidroelèctrica són els embassaments i les aportacions de les capçaleres (que són els canals a través dels quals es pren l'aigua dels llacs d'alta muntanya per desviar-la cap a les canonades). També fan falta els túnels, canonades forçades (que porten l'aigua a pressió des dels canals o embassaments fins a les turbines) i xemeneies d'equilibri (són les canonades verticals de gran diàmetre de les quals surten les canonades forçades i que tenen la funció de regulació de la força de l'aigua quan es tanquen les vàlvules per on es buida l'aigua). I finalment, de les cavernes on hi ha les centrals que consten de turbines i alternadors. Per a la configuració de tots aquests elements els treballadors van construir els camins (carreteres, pistes de muntanya i el funicular de Guero), les preses, els murs de contenció de formigó, van fer les perforacions de túnels i les galeries, canonades i cavernes i també van muntar les màquines. La construcció de la xarxa de conduccions subterrànies s'iniciava amb la perforació de les *ventanas* que eren les galeries de servei que delimitaven l'inici i final de cada tram de conducte. Els trams es començaven per cadascuna de les *ventanas* i es treballava per trobar-se correctament a dins de la roca, així s'anaven construint els canals subterranis. Proper a cada *ventana* era on s'acostumava a construir un campament, format pels barracons amb els dormitoris compartits i amb lliteres dels treballadors, el magatzem de l'obra, els equips compressors, l'estació de formigó i el polvorí. Finalment també feien falta canteres i grups de trituració (Ibid.). Es van instal·lar campaments a Tavascan, Graus, Romedo, Guidal, Naorte, Canalada i Pilastre. A continuació es proporcionen dos mapes de la zona, el primer mostra el poble de Tavascan, les bordes de Graus, Ison, Noarre i Quanca, la ubicació de les tres centrals, les sis preses-estanys i de les set àrees de barracons. I el segon inclou totes les canonades que estan extraient l'aigua dels rius i estanys.

Mapa 1: Composició de la zona de l'alt Cardós del complex hidroelèctric de la vall de Cardós.

Mapa 2: Composició de la zona de l'alt Cardós del complex hidroelèctric de la vall de Cardós.

“Per tenir èxit en aquest repte va ser necessari obrir pistes de muntanya, construir campaments, preses als llacs per augmentar la seva capacitat d'emmagatzematge, perforar la roca per ubicar dins les centrals subterrànies i també foradar la base dels llacs per posar-hi vàlvules, com construir desenes de quilòmetres de túnels per dins de les muntanyes, construir línies d'alta i baixa tensió fins al punt d'utilitzar i transportar milers de tones de materials i de maquinària tant de construcció civil com de muntatges elèctrics” (Sánchez 2016, 154).

Així explica la construcció Dionisio Sánchez, cap d'obra civil del complex hidroelèctric de la vall de Cardós. S'ha de tenir en compte que es tracta del relat d'un dels caps de les *obres* i en plena dictadura per les implicacions que té això en la construcció del relat, el què recull i el que deixa fora sigui per oblit o per silenci, aquesta dimensió del seu relat es contrastarà amb el de les fonts orals.

Les característiques tècniques de les *obres* són més àmplies, inclouen detalls específics de la feina dels obrers i els miners en la construcció de les galeries, també de les tècniques d'instal·lació i soldadura de les canonades metàl·liques, de les caverne centrals i de la instal·lació de turbines, alternadors i altres elements de les centrals.

El complex és el que genera més producció energètica a escala comarcal. A més, l'embassament de Graus i la central reversible de Montamara converteixen el modificat estany de Certascan en una reserva d'aigua que en moments d'estrès hídric o d'interessos econòmics de la companyia o del sector turístic es poden emprar.

L'embassament de Graus i la presa de Tavascan van inundar terrenys de producció agrícola i totes les *obres* van expropiar prats de les cases de les famílies locals.

L'arribada del capital va modificar radicalment les estratègies de reproducció social del territori. Les relacions de poder i de negociació van estar marcades pel règim i l'oligopoli del gran capital hidroelèctric. Aquests seran els canvis i impactes que es volen recollir a l'apartat següent, amb el testimoni i les memòries d'algunes de les persones que els van viure, les seves descendents i altres persones que viuen a la vall i tenen alguna expertesa en la temàtica.

4.2. Quan - Context extractivista hidràulic català i espanyol del règim.

L'any 1974 s'enllesteix la construcció del complex hidroelèctric de la vall de Cardós, les obres del qual es van iniciar a finals dels anys cinquanta, inicis dels seixanta i van ser el punt de partida de les grans transformacions de la comarca. Però aquest és tan sols un dels exemples del projecte més ampli d'economia d'Estat que ha representat¹⁶ la política hidràulica a Catalunya i a Espanya. “Ni la història recent del país ni la seva actual configuració física es poden entendre sense tenir en compte el que ha significat la intervenció sobre el medi hidràulic i la seva transformació radical” (Faggi 1996 a Del Moral 2007, 46).

Si bé l'origen de les obres el podem trobar anys abans i forma part d'un desplegament hidràulic extractiu de tot el territori català i peninsular. Algunes investigacions identifiquen el Pla Nacional d'Obres Hidràuliques de 1902 com a una de les primeres planificacions a la península. A Catalunya, el 1911 es posen en marxa tres grans empreses d'explotació hidroelèctrica i distribució. La precursora és Energia Elèctrica de Catalunya d'Emili Riu i Periquet que seguida de la Sociedad General de Fuerzas Hidroeléctricas i la Barcelona Traction Light and Power, popularment coneguda com “la Canadenca”, de F. Stark Pearson (Alayo 2007) comencen a constituir les grans societats hidroelèctriques. El mateix any “la Canadenca” comença les obres de Capdella que va ser “la primera de les grans centrals hidràuliques catalanes” (424) i que la van construir 4.000 homes amb la seva feina en vint-i-tres mesos (Sánchez i Dolz 2006). Però, fet aquest parèntesi, com explica Alayo (2007) referint-se a l'extractivisme hidràulic, “l'embrió havia estat posat molts anys abans” (769), l'autor ens dirà que això ho demostra tota l'activitat prèvia per a l'obtenció de les concessions d'explotació.

En el cas de la vall de Cardós va ser Energía Eléctrica de Catalunya, l'empresa d'Emili Riu citada amb anterioritat, qui va comprar el 1927 a l'advocat Cristòfol Massó tots els drets d'aprofitament del curs de l'aigua. “Massó era cunyat d'Emili Riu, diputat del districte Sort-Vielha del 1901 al 1918 i al 1923. Entre tots dos es van fer amb totes les concessions per a l'aprofitament de les aigües per a la producció elèctrica del Pallars Sobirà, la vall

¹⁶Aquest terme s'agafa en la concepció que en va fer Josep Maria Comelles a la seva sessió de presentació de l'etnografia visual de “la Romeria del Rocío entre la transformació de la marisma i la crisi de les identitats” per descriure l'economia política que s'ha vingut desplegant a la marisma del Guadalquivir. (Barcelona 2024)

Fosca i la Val d'Aran" (Alayo 2007; Boneta 2003; Perisé et al. 2009; Sánchez 2005 a Beltran i Vaccaro 2017, 122).

Com s'arriba des del 1927 fins a les darreries dels cinquanta. El 1933 es posa en marxa el Pla nacional d'obres hidràuliques pel govern republicà. (Sánchez i Dolz 2006). I a Catalunya, un any abans del cop d'estat, es fa el Pla general d'obres públiques de la Generalitat encarregat pel nou conseller d'Obres Públiques de la Generalitat, a l'empresari Victoriano Muñoz Oms. Aquest, seria el 1946 el director executiu de l'Empresa Nacional Hidroelèctrica de la Ribagorçana (ENHER) que estava controlada per la dictadura i que va explotar precisament aquella conca del Ribagorçana. El 1958 Energía Eléctrica de Catalunya, va quedar absorbida per FECSA, i amb ella, també tots els drets d'explotació de l'aigua que tenia a la vall de Cardós que els hi havia comprat el 1927 Massó. (Beltran i Vaccaro 2017). FECSA és una nova empresa controlada el 1951 per Juan March (popularment conegut com el "banquer de Franco"). En plena dictadura, la Canadenca va fer fallida i, després d'un llarg procés judicial, tots els seus béns són adjudicats a aquesta nova empresa (Alayo 2007). I el 1952, "la Productora", que havia estat adquirida per Riegos y Fuerzas del Ebro, també va ser absorbida per FECSA, passant a ser la seva filial (Torres 2001). FECSA acabarà convertida en ENDESA el 2002. FECSA, com s'ha assenyalat a l'inici, crearà, el 1959, COPISA, que serà la seva filial constructora. Seran aquestes dues, les companyies que aterren a la vall de l'estudi de cas que es treballa en aquesta incipient investigació. En molts casos, els equips i treballadors, venien directament de les obres de la vall d'Aran. L'acumulació de totes les companyies en mans de FECSA i la seva filial COPISA que es va donar a inicis dels cinquanta, representa el detall en un cas del Pirineu d'una realitat global que tal i com explica Swyngedouw (2007) consistia en una teranyina de relacions de poder que el règim va entreteixir a partir de la cruenta repressió i que li van assegurar la longevitat. Estava feta d'aliances socioeconòmiques i religioses que van ser "vitals per revolucionar la geografia hidrosocial d'Espanya" (16). Eren grans propietaris, ideòlegs, enginyers, mitjans de comunicació i altres professionals clau que proporcionaven científica i discursivament, material i simbòlicament les "xarxes d'interès" i integrades per l'expansió d'embassaments, canonades, maquinària hidroelèctrica i sistemes de regadiu en una Espanya unificada i franquista. (Ibid.).

En aquest escenari a Espanya entre 1950 i 1980 es van construir 581 preses. Actualment, compta amb més de 1.200 situant-se així com el primer país d'Europa en infraestructures

hidràuliques, el cinquè del món en números absoluts, però el segon si es té en compte la densitat dels dics amb relació a l'extensió de terra en quilòmetres quadrats, segons xifres de Luís del Romero Renau (Marcos i Fernández 2019). Espanya es posiciona així directament per sota de països com Xina o EEUU que són unes 19 vegades més grans que el territori peninsular. L'arribada del projecte de la central hidroelèctrica a Tavascan és tan sols un dels casos de l'extensa "política hidràulica" terme encunyat per Joaquín Costa a finals del s. XIX (Swyngedouw 2007), del país.

Tot i les altes xifres quant a territoris i persones afectades i les grans transformacions dels modes de vida que va representar aquest projecte econòmic, no hi ha una recerca històrica profunda amb fonts primàries. Els objectius de les recerques fins ara són molt interessants però han posat el focus en altres llocs, aquesta feina encara no s'ha fet. Tal com assenyala Martín Barajas, membre d'Ecologistas en Acción, al llibre *Memórias ahogadas* de J. Marcos i Mª Ángeles Fernández (2019) de la plataforma <https://www.desplazados.org>: "No hi ha dades reals; només les nostres i són molt parcials, ja que estan basades en estimacions amb mitjanes. (...) Sorpren l'absència de dades, però és així. Ni tesi, ni informes; ni el Ministeri ho té" (40).

L'estructura inicial de les confederacions que estaven a càrrec de la planificació de les obres hidràuliques públiques abans de la dictadura es basava en 4 principis: la unitat de la conca hidrogràfica, és a dir el respecte cap a l'escala de gestió territorial dels béns hídrics de cada conca; la conca d'aigua com a "unitat de planificació integrada"; la participació de les usuàries en la gestió de la conca; i la descentralització de les funcions de l'Estat al nivell de la conca (Pardo 1930 a Swyngedouw 2007). Amb la dictadura aquests principis van substituir-se per una perspectiva del territori nacional i centralista, de manera que el disseny local, participatiu i col·lectiu liderat per Confederacions Sindicals Hidrogràfiques va ser reorganitzat a una estructura tecnocràtica-burocràtica nacional sota la Direcció General d'Obres Hidràuliques (DGOH) (Pérez Picazo 1999 a Swyngedouw 2007), finançada i controlada per l'estat. Aquesta va construir un disseny d'obres ordenades nacionalment (Swyngedouw 2007). L'obsessió de no deixar ni un sol riu en llibertat va modelar les accions i les estratègies de la DGOH amb la visió d'intervenir la totalitat de les conques fluvials com un únic sistema nacional-territorial, integrat i unificat. (Swyngedouw 2007).

La planificació de l'explotació hidroelèctrica peninsular comença molt abans de la dictadura, però serà sota l'administració del règim que es definirà l'estratègia que ha

constituït el model actual. L'estudi de cas d'aquest informe pertany a aquesta planificació. Durant els trenta nou anys de dictadura el territori va passar de 180 embassaments el 1939, a més de 800 (Swyngedouw 2007). Tan freqüents eren els actes d'inauguracions de pantans del franquisme i tan difosos a través dels incansables mitjans de propaganda del règim que popularment es va batejar al dictador amb el sobrenom de "Paco rana".

En el decenni de 1950 - 1960 van ser vint-i-tres les centrals noves que es van iniciar a l'alt Pirineu i és en aquesta fase, que es comencen els treballs de la vall de Cardós, que s'allargaran fins a la inauguració de la de Montamara, la darrera del complex, el 1974. (Sánchez i Dolz 2006)

L'estudi de cas d'aquesta investigació té una data de començament imprecisa que divergeix en funció de la font consultada¹⁷ entre els anys 1956 i 1960. Aquest ball de xifres es pot atribuir a diferents coses, com ara, el fet de situar l'inici de la construcció en esdeveniments diferents. Per una banda, es pot situar en el començament dels treballs de les carreteres d'accés a la Vall que van estar a càrrec de la Constructora Pirenaica S.A. (a partir d'ara, COPISA), filial de Fuerzas Eléctricas de Catalunya S.A. (a partir d'ara, FECSA), constituïda el 1959. I, per l'altra, es pot ubicar l'inici en el moment en què arribà la mateixa companyia FECSA a treballar en les obres de les centrals. Possiblement, també hi ha diferències entre establir l'arrencada de les obres en la data que els primers enginyers i magnats de l'energia arriben per a fer les prospeccions inicials a la vall, sent encara part del personal que prové de les obres de la Vall d'Aran amb l'empresa Productora de Fuerzas Motrices S.A, popularment coneguda com "La Productora". O situar-la en el moment en què van arribar les persones treballadores i les seves famílies a les obres.

Aquesta ambigüitat dona compte de dues coses, en primer lloc, que les obres van tenir fases diferents i que aquestes van implicar accions i impactes molt diversos. No es pot, en aquest estudi de cas, treballar amb aquesta diferenciació perquè escapa dels objectius del treball aprofundir en això i perquè estan poc documentades a les fonts emprades. Les dates d'inici no diferencien en funció de l'esdeveniment que marquen com a inici, es

¹⁷ Fidelio Torres Tejerina, ajudant d'obra de COPISA, al seu testimoni, recollit al dossier sense editar que porta per nom "1958 - 1975 FECSA I COPISA: 358 MVA Hidráulicos instalados des del lago de Certascan a Llavorsí", 2001, hi assenyala l'any 1958. Dionisio Sánchez Viniegra, en canvi, que va ser cap d'obra civil del complex hidroelèctric, al llibre "Tavascan. 1959 - 1975. Los valores humanos en la ingeniería", 2016, fet en col·laboració amb l'Ajuntament de Lladorre i Endesa, situa el punt de partida al 1959. Per la seva banda, el un recull de memòries de l'encarregat d'obres Lluís de Colomé, titulat "Vivències d'altres temps", 2019, ubica els inicis al 1957. Mentre que, tant els investigadors, Oriol Beltran i Isamel Vaccaro, com Xavier Mateu i LLevadot, a les seves respectives recerques, indiquen com a any d'inici, el 1960.

recullen totes sota el concepte general de “començament de les construccions”. Tampoc ho fan de manera cronològica explicant els diferents treballs que es desenvolupaven en cada període. I tampoc en les xifres de les persones que van venir a treballar es diferencien les etapes dels treballs fets, només ho fan entre els anys d'arribada, tot i que ben segur que va haver-hi moments de més aflluència de treballadors determinada pel tipus de feina que s'estava realitzant. Es vol deixar constància de la possibilitat en futurs aprofundiments de la qüestió d'incloure aquesta diferenciació a l'anàlisi de dades. En segon lloc, si bé tot això és cert, també ho és que l'ambigüitat de les xifres és una constant que acompanya els fets investigats en aquesta recerca, en diverses qüestions més. Algunes d'aquestes qüestions que resten en l'ombra o la confusió són: les terres que va quedar-se la companyia, el nombre de persones que van arribar en total a treballar, les categories o tipus de tasques que feien, o els accidents mortals ocorreguts durant les *obres*. Aquestes són les que més han aparegut durant el treball de camp i respecte a les que més esforços s'ha dedicat a intentar detallar i posar llum. Aquesta nebulosa en els registres, no s'atribueix a la casualitat sinó al fenomen global de devaluació dels aspectes que tenen a veure amb els impactes en el territori i les persones treballadores, perquè quant al dimensions de les turbines, els quilòmetres de túnels soterrats o la velocitat dels salts d'aigua hi ha clarividència i unanimitat. Així el camp, d'alguna manera expressa el que fins al moment ha merescut ser definit i el que no i s'interpreta que ha estat en funció del seu valor.

4.3. Qui - Treballadores

Les *obres* van requerir una gran quantitat de mà d'obra, aquesta és, tal com assenyala Mateu (1983) una de les principals característiques del sector hidroelèctric. El cas de Cardós no va ser una excepció. L'empresa va implantar una estratègia de reclutament massiu de mà d'obra per a la seva explotació. Van arribar milers de persones provinents d'altres territoris de la península principalment Andalusia, Galícia i Múrcia (Beltran i Vaccaro 2017). A través de l'anàlisi d'arxiu, però s'ha pogut veure com aquestes xifres no hi queden reflectides, és molt probable que la temporalitat de les estades de les persones que van venir a treballar, fossin la causa de què no estiguessin inscrites al padró. Les dades extretes dels padrons mostren que entre el 45 i el 55 no consta cap persona de fora del territori que fos treballadora. L'any 65 es troben 29 persones vingudes d'Andalusia, 8 d'Extremadura, 1 de Galícia, 2 de Castella la Mancha i 1 del Marroc. L'any 70, hi ha 2 persones d'origen de Castella la Manxa i 1 d'Andalusia, a més n'hi ha 4 més d'Andalusia, però que es donen de baixa del municipi el 74 per marxar, cap a Balaguer (un matrimoni i la seva filla) i cap a Sabadell (un home sol) i 1 persona de Galícia i 1 de Castella la Mancha que també són baixa per marxar cap a Balaguer, amb la seva filla i el seu fill. Finalment de l'any 75 hi ha tan sols, 1 persona d'Aragó, 1 d'Andalusia i 1 de Castella i Lleó, el padró detalla que aquest últim és el cap de la central i es pot pensar que el van buscar a títol personal, més que atribuir-ho a una tendència migratòria provinent d'aquell territori.

A les dades de l'IDESCAT i de l'INE¹⁸, es pot veure a l'inici de les *obres* un augment de població de 75 persones i a partir de 1965 i fins a la seva finalització, xifres constant de davallada poblacional: 17 persones es donen de baixa entre el 1960 i el 1965, 189 baixes entre els anys 65 i el 70 i 29 entre els anys 70 i el 75. **Annex 5 Encreuament IDESCAT_INE 1717_2021-1**

En canvi, Mateu (1983) detalla que la construcció de la central de Llavorsí-Cardós ocupà 1.300 persones durant els sis anys que duraren els treballs. Acabada aquesta fase s'inicià la de Tavascan, que va durar 5 anys i va ocupar a unes 1.000 persones. Finalment, unes 400 restaren per fer la central de Montamara, que van durar tres anys

¹⁸ Creuament de dades el que fa a l'encreuament de dades de la secció històrica del padró del municipi de Lladorre de l'IDESCAT entre els anys 1717 fins al 1991 i del cens de l'INE del municipi de Lladorre entre 1842 i 2021.

més. Xavier Mateu, al seu llibre indica que la Font d'aquestes dades són les companyies elèctriques (HEC i FECSA) sense donar més informació.

Per la seva banda, tant Dionisio Sánchez (2016) com Fidelio Torres a les seves memòries coincideixen amb un registre que no té identificada font, on recullen, un pic de 2677 treballadors, l'any 1965, que coincideix amb l'inici dels treballs de construcció de Tavascan superior, i un altre l'any 1971, de 1934 treballadors, que coincideix amb l'inici de la central de Montamara i en defineixen un nombre mitjà de treballadors per any és de 1512. Fruit del treball es dedueix que la font d'on s'han extret aquestes xifres molt probablement havien de ser dades de la mateixa empresa, donat que tots dos treballadors van tenir un càrrec de responsabilitat a les a la companyia i que les seves xifres coincideixen exactament.

En aquest sentit, es poden treure algunes conclusions respecte a l'arribada de treballadors.

En primer lloc, que van ser una xifres molt altes en comparació amb la població que hi havia a la localitat en els mateixos anys. Tenint en compte que el padró es fa cada cinc anys, entre 1955 i 1975, la població és d'entre 445 habitants en el seu pic màxim de l'any 1960, i 210 en la seva xifra més baixa, el 1975. Per tant, les persones que van arribar, com a mínim, duplicaren les del territori, però en ocasions les quadruplicaren, com és el cas dels anys de construcció de la central de Tavascan, a on el padró de 1970 indica una població de 239 persones, i les xifres de les companyies mostren que van arribar-hi per a treballar fins a 1000.

Una segona conclusió que es pot treure és que, tot i la manca d'arxiu públic i fiable que hi ha darrere dels fenòmens que s'estan estudiant, l'encreuament de fonts realitzat permet fer-se una idea força acurada dels esdeveniments.

Encara hi ha, una tercera conclusió important, que les dones migrants interiors arribades, no figuren ni en aquestes publicacions, tot i que el present demostra la seva arribada gràcies a que algunes de les dones que van venir s'han quedat a viure i en poden donar testimoni, com s'ha pogut veure a les entrevistes.

I, finalment, es pot confirmar que a Tavascan majoritàriament van arribar persones d'Andalusia, Galícia, Extremadura i Castella la Manxa i Múrcia. La majoria de persones venien a treballar, però els padrons, les fonts orals i la realitat actual mostren que també

van venir matrimonis i famílies amb infants, germanes i cunyats, per tant, es pot afirmar que també hi va haver dones que van treballar en tasques de la llar, les cures i els serveis, i que també van venir infants. Fins al moment no s'han localitzat registres que en recullin el número exacte, els seus noms, origen, identitat de gènere, edat, però en futures ampliacions de la recerca seria una dada que es podria continuar investigant. Només podem tenir aproximacions i fer estimacions. Tot i la manca de fonts primàries fiables i públiques localitzades al llarg de la investigació, sabem amb certesa que aquestes persones treballadores van arribar a la vall, i que això va canviar les seves vides i les de la comarca. Segons, Mateu (1983) les obres de FECSA a la comarca del Pallars Sobirà, van tenir més demanda de persones treballadores de fora del territori perquè van ser més grans i van durar més temps. Cal, però llegir aquest augment com a un fenomen temporal, tal com expliquen Beltran i Vaccaro (2017). Com es pot veure al padró que s'ha extret de l'INE al tram final de les obres els habitants va anar disminuint i mai es va tornar als números de població previs a l'arribada del capital. Els treballs més importants acaben el 1971 i entre 1965 i 1970, marxen fins al 44,2% dels habitants, deixant el municipi amb xifres poblacionals més baixes que les del 1700. Als anys següents aquest descens és tal que entre el seixanta-cinc i el vuitanta-u, en setze anys, el municipi havia perdut el 170%. I des del 1981 fins al 2021, és a dir en cinquanta-sis anys s'ha aconseguit recuperar tan sols en un 12,9%. Això mostra tal com expliquen els dos investigadors: "La construcció de les centrals hidroelèctriques, que es va allargar durant la dècada dels seixanta i la primera meitat dels setanta es va traduir en una disminució temporal de la pèrdua de població, però no va afavorir cap increment demogràfic." (Ibid., 103).

Aquesta diferència de dades, ha propiciat un estat de confusió durant la recerca, que com a lectora és previsible que també s'estigui donant i que és part del camí d'exhumació en sentit ampli (Yusta 2014) que representa aquest treball de camp, i de la realitat d'aquest fenomen parlant per si sola.

Aquesta contextualització mostra molt clarament com el lloc de rememoració de les netes demana noves aproximacions, veus i dimensions a ser tingudes en compte (Ibid.). Això, per exemple, es materialitza en la problematització des del present de la manca de sistematització de dades sobre les persones arribades, les dones i nenes, o la falta de diferenciació entre les fases de les *obres* o de registres sobre els accidents laborals mortals. Durant els vint anys de construccions els noms de les famílies i treballadores que van arribar a la vall no es van considerar dades rellevants a recopilar o conservar, les

diferents condicions de feina i mà d'obra entre les diferents fases de les obres tampoc, ni els morts i accidents laborals. No s'atribueix intencionalitat ni voluntat d'ocultació a aquest fet, però la inexistència de dades es pot entendre com a significativa de la consideració que es tenia cap a aquestes persones, ningú es va prendre la molèstia de deixar-ne registre i molt probablement es tractaven de manera similar a les tones de ciment o canonada que feien falta. Però avui seixanta vuit anys més tard, des d'un nou context i des de noves posicions dins de l'estructura social, això pren importància per facilitar la reconstrucció dels pedaços d'una història fragmentada i incompleta amb perspectiva de classe, gènere i origen. El treball d'arxiu, i el de la recol·lecció de la memòria clandestina es tradueix en la voluntat de seguir les llavors de rememoració i almenys aportar més vivències a les memòries sobre els esdeveniments i al balanç dels seus impactes. Al següent apartat es fa la feina d'exhumació d'aquestes memòries.

5. Anàlisi de relats

En aquest apartat es recullen, interpreten i analitzen els relats de les fonts orals en diàleg amb les referents i conceptes teòrics. També s'utilitzen les fonts documentals primàries i secundàries per establir models comparatius i complementar les reflexions. Els quatre apartats que ordenen el text són: l'arribada del capital i l'increment de la població; la crisi i les resignificacions del sentiment d'identitat col·lectiva; les apropiacions del capital; les memòries sobre els accidents mortals, les corrupteles i les disputes.

Una aproximació panoràmica permet afirmar que a Tavascan la memòria de les *obres* perdura. El passat es fa present amb facilitat, intensitat i abundància en persones, objectes, espais i circumstàncies. Es troba en les converses informals, en les entrevistes etnogràfiques i s'expressa en la materialitat d'espais com els restaurants, hostals, carreteres, embassaments, centrals hidroelèctriques, canonades, centres de transformació elèctrica, torres i cablejat de distribució de l'energia. També es fa palès en els vestigis de les construccions; barracons, hotels, piscifactories abandonades o en els rails del funicular de Gueró. Finalment, també el trobem en el paisatge: un nou pont sobre el poble on abans hi havia la mola i la centraleta, un riu més plàcid, bordes abandonades, camps sense treballar, cases amb calefacció i rentadores, o cases buides i tancades. Així es constata fins a quin punt aquestes obres van representar un abans i un després a la vall. A Tavascan es pot comprovar, a partir de les tècniques usades, que les corrents de pensament i els marcs socials de la memòria (Halbwachs 2004) perduren vívides.

Relats en disputa

Si s'entenen els records sobre la construcció del complex de Tavascan des de la necessitat d'atorgar als esdeveniments un significat en el present, es pot comprovar que apareixen dos relats en disputa. No es tracta d'una simplificació, sinó d'una eina analítica que permet observar com la gent es mou entre aquestes dues polaritats.

Les obres de Tavascan es produeixen en ple projecte hidràulic *desarrollista* del règim. Les inauguracions de pantans i la construcció d'una xarxa hidroelèctrica nacional van ser fonamentals per a la construcció de la història nacional i la legitimació del règim que va assentar arguments que perduren vigents en l'actualitat. Per a possibilitar les obres va ser fonamental una superestructura ideològica i política, articulada sobre els fonaments aixecats durant la fase més autàrquica del règim franquista que va treballar: d'una banda, per atorgar concessions i facilitats administratives a les empreses elèctriques, i, de l'altra,

per construir i difondre, a través dels mitjans propagandístics, un relat d'innegociable desenvolupament. Així es va instaurar una narrativa “una percepció històrica, que vingués a substituir una memòria replegada sobre l'herència de la seva pròpia intimitat, per la pel·lícula efímera de l'actualitat” (Nora 2008, 20). I que deia aquesta pel·lícula?

“(…) el Noguera Ribagorçana, discurría indiferente a 3000 metros de altitud sin prestar ninguna utilidad al hombre, derrochando el potencial de su energía hidráulica. Desde hace 19 años, aquellos parajes han despertado de su letargo, experimentando una transmutación. En donde antes todo era quietud y silencio se ha oído el ronroneo y el eco de las máquinas laboriosas movidas por la voluntad y el esfuerzo humano, con el fin de engendrar nuevas fuentes de energía eléctrica para alimentar la vorágine del progreso industrial que reclama nuestro país.”¹⁹

Un bon exemple de “la pel·lícula”, fent servir el terme de Nora, és aquest fragment dels vídeos promocionals de la ENHER²⁰. Descriu les obres com a un projecte de salvació de la Catalunya rural, i professa una promesa de prosperitat energètica. A aquesta Catalunya Pirenaica la defineix com a infructuosa i delerosa de ser descoberta i convertida en mercaderia pel progrés. És un relat que promet autonomia energètica i capacitat d'exportació més enllà de les fronteres dictatorials a escala peninsular, és a dir prosperitat en temps de necessitat. Aquest argumentari, per construir-se i difondre's, es va servir de la qualificació de manca de valor de les activitats humanes dels territoris on s'instal·laven les infraestructures, amb l'objectiu de realçar la gesta de salvació i la necessitat imperiosa de desplegar-se. Per comprendre aquest mecanisme de desvalorització, em valc del concepte recollit de Gidwani “waste – allò irracional, estancat, ineficaç, desordenat – que troba la seva coherència en contrast amb la definició capitalista del valor” (Gidwani 1992 a Franquesa 2000, 83). Aquest relat facilita l'accés del capital tot aportant-li la “justificació moral per disciplinar, conquerir i erradicar aquests territoris” (Ibid., 83). El menyspreu no és només simbòlic i narratiu, es val de pràctiques administratives que aporten informes

¹⁹ ENHER (Patrimoni Hidroelèctric). “Inicis de la ENHER (1era part)”, vídeo de Youtube, 0:37, publicat el 22 de setembre de 2011, <https://www.youtube.com/watch?v=WhQhVHhLURE>

²⁰ La ENHER va ser la companyia que va fer les obres del riu del Noguera Ribagorçana, limítrof amb el del Noguera Pallaresa on se situa la Vall de Cardós, però es creu pertinent el seu ús per conceptualitzar la construcció del relat extractiu del medi rural i moral respecte al treball, que es va difondre. Aquests vídeos fan referència les obres de la vall colindant a l'estudi de cas, la del riu Noguera Ribagorçana - Ebre, que es van començar a inicis dels anys 50 i s'allarguen fins a finals dels anys 60. Tot i així serveixen com a finestra al relat oficial que s'estava desplegant pels mitjans del règim, com el NODO, en referència a les obres de les gran hidroelèctriques.

oficials sobre la necessitat de les transformacions, estableixen compromisos de desenvolupament o fan qualificacions d'obra pública les zones d'instal·lació, com és el cas de la vall de Cardós. Al mateix temps, es presenten les comarques com a paratges “quiets, silenciosos i en letargia”. Com dirà l'autor en referència al seu estudi de cas, l'energia eòlica a la Terra Alta, la regió es mostra “com un espai erm: un lloc sense valor, fet de pobresa i aïllament que només pot ser salvat, redimit” (Franquesa 2020) perquè el seu sacrifici estigui justificat (Svampa, 2013). Es dona un procés d'arravatament del seu valor, en aquest cas la vall de Cardós, a través d'una economia moral²¹ (Fassin 2009) que establia: per una banda, un sentit del deure; i per l'altra, el paradigma del què era “el millor” acompanyat d'una promesa de modernització. Així es convertia a aquestes ubicacions en receptores d'infraestructures energètiques, els beneficis de les quals es traslladaven a altres zones, definint una relació extractiva (Franquesa 2018).

“La «política hidràulica» es va convertir en «una expressió sublimada de l'economia política de la nació»” (Frutos Mejias 1995 a Swyngedouw 2007, 185) que va transformar el futur hidràulic d'Espanya en una “missió nacional, patriòtica i transpolítica” (del Moral Ituarte 1996 a Swyngedouw 2007, 181). Aquesta missió va comptar amb un amplíssim altaveu, tant durant el règim com en la democràcia liberal que li va donar continuïtat, i es va ancorar com a memòria nacional.

Avui dia se segueix fent palès aquest relat i es mostra vigent servint-se de diversos dispositius. Per exemple, des de la Paeria de Lleida es desplega una tasca de “patrimonialització hidràulica” que tal i com es recull al museu “Centre d'Interpretació de l'Aigua de Tavascan”, és un dels 6 camins per descobrir el patrimoni hidroelèctric construïts per part de l'Ajuntament de Lleida, el diari de les comarques de Lleida, El Segre, Endesa, el museu de l'aigua de Lleida i el Fons Històric d'Endesa. Aquests busquen, entre altres coses: “conèixer el funcionament de la central hidroelèctrica, una impressionant obra d'enginyeria que compta amb un dels salts d'aigua més importants d'Europa, així com una extensa xarxa de túnels, que connecten rius, llacs i centrals subterrànies”²².

En aquest punt s'observa un retorn dels arguments del règim, que ja es donaven als vídeos de la ENHER. Això també es pot comprovar al vídeo que dona inici a la visita

²¹ Fassin, emfatitza les qüestions morals més enllà de l'ètica econòmica que s'evoca per la subsistència material. Posa la mirada també en la moralitat en la seva dimensió política, inscrita en un context històric i carregada de conflictes.

²² Centre d'Interpretació de l'aigua de Tavascan. *Calaix històric*. La Paeria, Ajuntament de Lleida. <https://patrimonihidroelectric.paeria.cat/ca/centre-dinterpretacio-de-laigua-de-tavascan>

guiada a la central creat per Endesa Educa en col·laboració amb el Fons Històric d'Endesa i l'Ajuntament de Lladorre.

“A principis del segle XX l'home va decidir domesticar els llacs, va construir preses i grans canonades per fer convergir l'aigua en un sol punt i llavors, de forma controlada, es deixa caure per aprofitar l'impacte que té lloc a baix de tot. El miracle de transformar l'aigua d'un llac d'alta muntanya en l'electricitat que il·lumina o escalfa la nostra llar es produeix a les centrals hidroelèctriques. (...) Amagades dins d'aquestes muntanyes hi ha autèntiques catedrals subterrànies de l'energia elèctrica que aprofita la força de l'aigua i, amb l'ajuda de la tecnologia, permeten produir l'electricitat que arriba a les nostres ciutats i llars.”²³

En algunes de les converses del treball de camp s'evoca aquest relat al recordar les transformacions d'aquells temps. En aquestes significacions es realcen les obres en quan a la capacitat tècnica i l'enginyeria capdavantera que es va usar, són unes explicacions fetes de lloances a les dimensions de les turbines, als extensos quilòmetres de túnels subterranis que es van construir travessant la muntanya, al control de les aigües i a l'empresa que va representar el seu bastiment. Tot el que s'ha explicat fa que no sigui d'estranyar la prevalença d'aquest relat en el camp constituït com el marc de referència (Bastide 2006), és a dir allò que val la pena recordar. Si bé, tot i així, aquesta interpretació de les obres queda àmpliament interpel·lada. La referència a la magnificència de les obres per part de les informants reclama aturar-se, ja que, tenint en compte el que estava per venir, convé entendre de què està feta la fortalesa d'aquest argumentari, tal i com s'ha fet en aquestes línies. I un cop entès, algunes preguntes es fan gairebé obligades: prosperitat per a qui? Innovació tècnica invertida on? Beneficis o costa de què i de qui? Desenvolupament de la regió fins quan i a quin preu?

Com s'ha esmentat, la instal·lació de la indústria extractiva hidràulica al Pirineu no neix de la voluntat que els seus beneficis representin millores pel Pallars Sobirà, sinó que és fruit de la major rendibilitat que suposa pel capital que així sigui. En sintonia amb Beltran i Vaccaro (2017) “L'establiment de les centrals hidroelèctriques va afavorir la fi de moltes explotacions agropecuàries però no va comportar, per contra, cap mena de desenvolupament industrial al municipi.” (124 - 125). A més d'aquesta memòria nacional,

²³ Visita a la central hidroelèctrica de Tavascan, 29 d'agost 2024

les informants durant el treball de camp n'evocaran una altra que fa referència a les memòries clandestines o subterrànies situades en oposició a la nacional i que pertanyen a les cultures minoritàries i dominades (Pollak 1989). Em valc de la mirada de Pollak per entendre la memòria nacional com a eina de control d'aquestes memòries incòmodes que, tenint en compte el context dictatorial de l'estudi de cas, encara prenen més sentit. Continuant amb les seves reflexions, aquí la història oral es revela com una tècnica de molt valor per tal de localitzar les memòries subterrànies i disputar simbòlicament el relat oficial que se segueix emetent des de les institucions. La paraula disputa pot portar a l'equívoc de que es dona una batalla en igualtat de condicions i no és el cas, es tracta de confrontar una versió dels fets que es pretén completa, tot i que tothom sap que no ho és, i d'un embat de poder entre el discurs legítim de la versió oficial d'una dictadura i de la democràcia que la va seguir, davant de qui alberga una experiència que ha quedat aïllada (Jelin 2002). Així doncs el "treball de memòria" (Ibid.) que es fa en aquest apartat dona lloc a la contramemòria, memòria contrahegemònica o subalterna amb el que la història oficial haurà d'asseure's a negociar les seves preteses veritats.

En aquestes memòries els records s'expressen en moviment entre els beneficis i els impactes negatius dels fets, tal i com es pot veure en el següent fragment que aporta una idea clara de les contradiccions i polaritats mòbils que han caracteritzat les rememoracions.

G: No sé com dir-te per una part si que mos han deixat carreteres, llum, pero hi han hagut moltes coses també que...

M: Les han fet malbé.

G: Han canviat, perquè llavontens a les cases hi havie famílies i ara no. Moltes d'aquestes famílies que se van comprar una casa, un pis, sigui el que sigui, s'arreglen la casa, com vatreu heu fet i com molts, venen 4 dies i prou. I a l'hivern quedem molt pocs i antes no, antes hi eres tot l'any, ha canviat en aquest sentit.²⁴

En aquesta localitat la gent pertany a una casa i és el nom de la casa el que es col·loca darrere del nom de la persona, a vegades el nom de la casa acaba convertit en el nom de la persona, Gertrudis de casa Comenge, per exemple, també n'hi diuen la Comenge. Per

²⁴ Gertrudis de casa Comenge i Maria de casa Barrós

arribar casa Comenge hem hagut de creuar el riu pel pont antic travessant el poble des de la vila fins a les cases, així n'hi diuen de la zona on viu la Gertrudis.²⁵

²⁵ Dic "hem" perquè vaig acompanyada de la Maria, que m'ha suggerit l'entrevista en resposta a la meua demanda de parlar amb les dones grans del poble, jo he acceptat seguint la tècnica de la "bola de neu". Ella, la Maria, és una dona de la Vallferera casada amb un home de Tavascan. Arribem, piquem, no hem avisat, piquem. És una casa de pedra amb una porta petita, fa olor de llenya, fa olor a la meua àvia. Obre la Gertrudis que és una senyora gran, 94 anys, ha treballat de minyona des dels 13 i més endavant al camp i a la casa. Als 22 anys va venir a viure a Tavascan perquè la van fer casar amb un home del poble 23 anys més gran que ella i d'ençà que hi viu. Se saluden carinyosament elles dues, la Maria li explica que sóc la neta d'Ariadna, ella somriu, és la Maria també qui li explica els meus interessos i li demana si li va bé que li faci unes preguntes. Ens convida a seure vora el foc, l'entrevista avança des de l'escolta activa i metòdica, tal i com explica Bourdieu (2010) al seu text "Comprendre". La figura de la Maria posa en marxa un entorn de proximitat i familiaritat, es donen constants apel·lacions per part de Gertrudis a ella amb frases com "Tu això ja ho saps", també demandes per a que li acabi o completi les frases i reflexions, això va generant les condicions principals d'una comunicació no violenta (Ibid.). A això també hi contribuirà la meua àvia que tot i haver mort molts anys enrere es fa present en la possibilitat de la trobada, la disposició del camp cap a mi i en la història que ens reuneix.

Fotografia 3: Pont vell de Tavascan

La Gertrudis i la Maria mostren com l'oficial enaltiment de les construccions va quedant matisat i com el relat comença a incorporar nous aspectes que les interpreten, en un anar i venir, entre els efectes positius que van representar i altres negatius. De la mateixa manera que el relat de la prosperitat fa acte de presència a totes les entrevistes, també ho fa la seva impugnació. Els elements que més han configurat aquests matisos són els que s'analitzen a continuació.

5.1. L'arribada del capital i l'increment de la població

“A cada habitació hi vivia una família, compraven un fogonet i tenien el llit i el fogonet.”²⁶

²⁶ Martina de casa Barrós és filla del poble, hi ha viscut tota la vida amb el seu marit i tres fills, té 67 anys. Fem l'entrevista a casa seva, al pis de dalt perquè a baix hi ha els tres nets, fills i marit. La casa és la casa familiar, antiga i feta sobre la roca. Ells serà una persona fonamental per la recerca que aportarà contactes, acompanyarà a entrevistes i compartirà els seus coneixements sobre les cases del poble.

L'impacte que va representar l'arribada del capital pel dràstic creixement de la població del poble, va modificar les estratègies de reproducció social i el seu cos individual, social i polític (Scheper-Hughes i Lock 1987).

“Pitjor que quan arriba un circo a un poble petit. Sort que no van arribar tots de cop, van arribar progressivament. (...) Mira jo només te puc dir una cosa a Tavascan jo m'enrecordo de petit antes, les portes de les cases sempre estaven obertes tu anaves a les 3 del matí en una casa la porta estava oberta. No oberta sinó que podies obrir, sense tancar de clau.”

Celestí de casa Barrós evoca el revulsiu d'aquest moviment migratori inicial, és un record que apareix en moltes ocasions i, tal i com es pot veure amb l'exemple, ho fa expressat amb contundència. Van arribar, des de dones que van treballar en tasques de cures i serveis, fins a manobres i miners, passant per enginyers i magnats de l'energia. El règim també va augmentar el nombre de guàrdies civils i van instal·lar una caserna. A més es recorda, encara que s'explica amb imprecisió, que hi va haver una visita de treballadores sexuals. Recullo la distinció de Jelin (2002) per parlar d'aquests records com a part de la memòria memorable o narrativa, és a dir aquella que trenca amb la quotidianitat i surt de la rutina fet pel qual es converteix en objecte d'estudi, i que existeix en contraposició a la memòria no memorable, és a dir, la que tenim ancorada al cos i dona continuïtat al nostre dia a dia. Com es pot llegir al fragment, aquesta quotidianitat va quedar interrompuda perquè van canviar, tant la sensació de seguretat al poble com el sentiment de pertinença. “Tenir les cases obertes” ha estat un comentari que ha aparegut a moltes converses. Per la perseverança del camp en aquest aspecte s'interpreta no és només un gest, sinó com una manera de viure que significava un tipus de relacions del cos social del poble (Scheper-Hughes i Lock 1987) que entès des de l'estructuralisme i el simbolisme significa les relacions socials i els significats culturals de les cases, que és el que es va veure trontollar. Les portes es convertien en una invitació a diluir la separació entre la casa i el poble, entre la comunitat i la individualitat. Això implicava un fort sentiment de pertinença a l'espai en el sentit de que s'hi pertany, però també de que el territori, els seus carrers, els rius, la muntanya i les altres cases, d'alguna manera et pertanyen a tu, o a la teva casa, definint un fort sentiment identitari col·lectiu. Quan es van haver de “tancar les portes de les cases” això va deixar de ser d'aquesta manera, el fora i el dintre van agafar una altra distància reconfigurant les relacions, la identitat i la pertinença.

Aquests canvis també van posar en joc el model de reproducció social. Adopto la definició del terme reproducció social de Narotzky i Besnier (2020) “manera en què les persones intenten construir “vides que mereixen ser viscudes”, tant per a elles mateixes com per a les generacions futures” (23). Les persones treballadores que van arribar a la localitat no només es van instal·lar als barracons, també van viure a les habitacions de les cases que la gent del poble van rellogar-los. Això volia dir una nova font d'ingressos que clarament modificava, o inicialment com a mínim ampliava, les estratègies de reproducció social de les famílies, però també suposava que les transformacions creuaven el llindar de la porta de les cases per ficar-se a dins. Per tot això l'increment de la població s'interpreta com un moment de crisi (Ibid.)

Memòries generitzades

La nova situació va recaure de manera diferent en les persones en funció a la seva posició a estructura social, tenint en compte les categories de gènere, classe i origen.

G: “Va canviar, és lo que te dic van arribar molts pijos mare de déu, molta gent del barrio xino que mos feven por, que ja mos diven vigileu amb sortir a la nit, no surtigueu perquè aquella gent erin...”

M: “Ella es referíx a gent de fora sense escrúpols, aquí hi havie homens que se n'anàven a d'aixó amb una burra. Però va canviar el poble perquè de no haver-hi cap bar o potser n'hi havi... quants ni van haver? (en conten fins a 8). Bebien molt i si t'agafaven pel carrer igual te violaven. (...) Van montar un quartelillo i tot.”²⁷

Seran tres dones més les que parlaran d'aquesta transformació en la sensació de seguretat, Nativitat de casa Ginesta ho recorda així: “Home va canviar molt perquè a llavors aquesta gent eren la metitat borraços se barallaven i llavors no acostumave a sortir sola.”²⁸ Alguns informants evocuen, entre riures, una ocasió en què un treballador es va colar a casa d'una noia jove del poble amb la intenció de posar-se-li dins del llit. Sánchez (2016) relata al seu llibre que ho va fer perquè el van enganyar els seus companys de feina fent-li creure que ella havia mostrar interès en tenir relacions sexuals

²⁷ Gertrudis de casa Comenge i Maria de casa Barrós

²⁸ Nativitat és filla del poble, té 91 anys, van néixer el 1935 i hi va viure gran part de la seva vida i se la recorda perquè cuinava molt bé.

amb ell. Sobre el que va passar, a partir de que l'home es va colar a l'habitació, hi ha dues versions: una diu que de sobte es va adonar que estava al llit de l'àvia de la casa perquè s'havia equivocat d'habitació; i l'altra en canvi, que al llit s'hi va trobar a la noia, però també al seu marit. En sintonia amb Pujadas (2000) en aquest sentit no es tracta de discernir la veracitat d'aquests records "la memòria col·lectiva, no serveix per a la reconstrucció, fidel i objectiva dels fets, però sí que serveix per a descobrir el (seu) significat social" (148). Pel que serveix en aquest cas, és per posar de manifest l'experiència de les dones, reflexionant des del present: quina relació van tenir aquests projectes amb les desigualtats de gènere? Semblaria d'entrada que les van intensificar o que van fer més crua els impactes del patriarcat en la vida de les dones del poble. També es recorda com un dels treballadors es va jugar a la seva dona a les cartes, ella es trobava al poble d'origen dels dos, i la va perdre, expliquen que quan va arribar la dona al poble, l'home que l'havia guanyada li va dir que se n'anés amb el seu marit. A moltes converses s'ha destacat que "mai va passar res", però sense dubte, a la zona es va instal·lar o va incrementar el perill i la possibilitat de ser agredida i amb aquestes noves o reforçades possibilitats van viure les dones la nova situació. Es podria interrogar aquest "mai va passar res" si per "res" se significa que a una dona, sigui gran o jove, un home desconegut se li posa dins del llit en plena nit, o que a una altra se la jugui el seu marit a les cartes. El camp dona compte del canvi dels marcs de significat al llarg del temps de la violència sexual, l'agressió i l'abús.

Però l'ombra de la violència sexual es rememora present al territori abans que comencessin les construccions. Les noves amenaces venien a sumar-se a les desigualtats i violències masclistes que ja patien les dones. Algunes expliquen que als 14 o 15 anys ja et *llogaven*²⁹. Recorden com, en funció dels amos que et tocaven, estaves millor o pitjor. Es parla d'amos que se les estimaven i d'altres que en canvi no els donaven prou menjar i els hi feien passar gana. Però també hi ha dos testimonis que recorden com era de important tenir la porta tancada perquè si l'amo se la trobava oberta podia colar-se a l'habitació i, sense acabar la frase, donen a entendre que abusar sexualment d'elles. No s'explica cap cas de violència sexual i en la tasca d'interrogar els silencis i oblits d'aquesta investigació queda a l'aire la pregunta de si aquests records queden sempre només en el temor perquè és veritat, si és així per tabú, per manca d'un context prou favorable on aquests records puguin emergir o si ho és perquè en aquell moment no es donava el

²⁹ Es tracta d'un concepte èmic del territori i segurament de més zones, que vol dir que et posaven de minyona, a fer el menjar, netejar, ajudar amb el bestiar, etc. Dic posaven i no contractaven, perquè no hi havia contractes, almenys escrits.

mateix significat que es donaria avui a les accions. Però la violència sexual cap a les dones com a perill, que no com a fet, està present en moltes de les converses. Troncoso i Piper (2015) adverteixen de la importància dels treballs crítics de memòria per apropiarse de la memòria situada de les dones en un context patriarcal, i parlen de “treball de la memòria generitzat”. En cas contrari que aquest context no s’interrogui el que es fa és naturalitzar les dinàmiques quotidianes d’opressió que es van donar en el passat i invisibilitzar-les. És fonamental en els records sobre les obres escoltar els significats de gènere dels records que s’han vist invisibilitzats, i posar en valor les vivències de les dones recollint-los i analitzant-los. Sense aquest treball és té accés a una memòria altament parcial, que dificultarà molt fer representacions encertades de la realitat.

Una altra d’aquestes memòries generitzades que aflora durant el treball de camp té a veure amb la feina a la que es va tenir accés en funció dels marcadors de gènere. L’empresa va oferir llocs de feina als homes local que van voler-hi treballar, en algunes ocasions era una compensació a les expropiacions. Això va representar per ells tenir accés a un contracte de feina, horari laboral, drets i prestacions com a treballadors. Per exemple, la jubilació és un dels elements que més es posen en valor en el present. Rosa de casa Berné explica que “els que van entrar allà ara els ha quedat un bon retiro (...) tots els que han anat a treballar amb la FECSA o així ha sigut una millora de diners.”³⁰ La Rosa recorda que quan es va casar el seu home va entrar a treballar a la presa de Tavascan, a una formigonera i d’allà va passar a treballar com a operador a FECSA. Les informants també recorden que a aquests homes se’ls hi van adjudicar tasques menys dures que les reservades als migrants interns que van venir a treballar: “Ells no feien l’hormigó, ho feien tot amb tecles, ni una palada, no feien les pedres, ni feien res (...). Ell estava sentat allà i hi havia un parell de botons i tocaven aquest botó per si més aigua, si menys aigua, si més ciment, més arena, no feia palear, ni...”³¹ En canvi la feina a la que van tenir accés les dones, tal i com explica la Martina, va ser molt diferent i va venir marcada per la manca de drets i la informalitat: “Les dones seguien a casa, abans sí anaven als camps, les dones es van quedar amb el conreu dels horts, gallines i conills i van començar a treballar a hotels sense segurs ni res.” Sense contractes ni drets laborals les dones van anar desenvolupant estratègies de supervivència noves, algunes

³⁰ L’entrevista amb la Rosa la fem a la seva casa de Esterri. És una dona acollidora, i la casa és un espai gran i que ella manté escalfat durant el cru hivern del Pallars. La Rosa ha treballat sempre de pagesa amb el seu marit i s’ha quedat a la vall on també hi viuen la seva filla i el seu fill.

³¹ (Ibid.)

de les quals, les seves filles recorden com a clau per mantenir la llar. Matilde de casa Mauri ho rememora així:

“La gent que tenive bars i totes aquelles coses. Sí, tenivom més feina a vegades perquè rentavem la roba i mos pagaven. Els rentavem la roba, planxaveom i llavors mos pagaven. Fevom bastant, no per femos rics, però fevom algun dineret. Molts se portaven les dones... com que no hi havie puesto, no hi havie puesto, tot ere ple, ni que hi hagués un habitació debaix n’hi havie 7 o 8”.³²

Amb les seves vivències es desgranen les activitats que van començar a fer les dones per garantir la reproducció social: treballar als hotels, portar les recents fondes de les cases cuinant i servint, fer formatges o rentar la roba, en van ser algunes. I en una ocasió, que s’explica de manera poc clara però repetida, una jove del poble mantenia relacions sexuals amb un dels treballadors a canvi de bons tractes que tampoc es fan específics. Es fonamental visibilitzar aquestes experiències, però, encara més enllà de la importància de la seva visibilització, recopilar-les i interpretar-les permet resignificar i interrogar els relats hegemònics i les conseqüències ocultes dels esdeveniments en la vida de les persones, en aquest cas la construcció del complex de l’alt Cardós. L’experiència s’entén, des d’aquest prisma, com a produïda socialment i mal-leable, i es posa en valor el seu potencial de constituir i per tant, reconstruir la pròpia identitat visibilitzant els relats dels subjectes marginats que des del present doten d’agència a qui recorda. (Troncoso i Piper 2015). Des d’aquesta perspectiva s’entén que la memòria mai està donada en un sentit complet i acabat, i aquesta condició porta a una altre realitat fonamental a la que parar atenció a la recerca que va expressar Rosa al seu relat. Són les diferències entre el tipus de feina al qual accedien els homes en funció a si eren de la vall o migrants interns. El relat de la informant divergeix molt de condicions de treball d’extrema duresa que es recorda que es van oferir als *copiseros*, un dels sobrenoms que van rebre els treballadors migrants. Més endavant s’aprofundirà en aquesta qüestió i en el règim de valor dels

³² Matilde és una dona nascuda el 1943, que té 85 anys, va marxar del poble amb el seu marit cap a Tarragona. Van tenir dos fills a la nova ciutat, on continua vivint a dia d’avui i on fem l’entrevista, a casa seva acompanyades pel seu fill Salvador. A les parets de la casa hi ha fotografies antigues, i a una habitació hi tenen una gran fotografia de tot el poble. El seu relat recull aquest escenari de la vall, les cases i les bordes ben plenes de gent, i dels nous modes que es van anar donant per viure.

treballadors, però en aquest apartat es vol posar de manifest que les anàlisis feministes crítiques miren no només el gènere, sinó també la classe i l'origen.

Obertura i vida

Els relats diversos que s'han evocat fins ara evidencien el caràcter fragmentari i canviant de la memòria (Halbwachs 2004). Aquesta apareix en contradicció amb ella mateixa i significant les vivències de manera plural, tal i com es pot comprovar a continuació:

“Va venir molta gent, molts immigrants (...), molta persona soltera que es gastaven els diners amb beguda. Hi havia gent que es comportaven més cívicament i altres menys. A Tavascan hi havia 6 o 8 bars. Qualsevol cosa, raconet, un bar. No es demanaven llicències. La gent va passar de cultivar la terra i de la pagesia a posar-se a treballar, feien les seves hores i cobraven. Hi va haver molta més vida. Potser també va canviar en coses que no calia anar tan ràpid.”³³

Les rememoracions que valoren l'arribada de persones a Tavascan per l'obertura al món que van suposar per la vall pel frescor d'una altra cultura i per les possibilitats de fer diners que representaven, conviuen amb les anteriors. D'aquesta manera, apareix en els relats un poble que també va rebre una onada de vida i alegria a la vegada que qüestiona la velocitat dels canvis.

Les treballadores

Fins ara s'han recollit les experiències de les persones del poble. De les seves memòries s'extreu una experiència alteritzant de les persones que van arribar on la importància de diferenciar la seva pròpia identitat de la d'aquestes “altres” agafa molt pes donada la lectura que se'ls hi adjudica. Però com ho expliquen les que van arribar? Qui eren el “circo”, “els immigrants”, “aquella gent que si t'agafaen igual te violaven” o “els majos”?

“Cada mes vienen unos autocares a allí, iban a buscar a gente para COPISA y entonces nos apuntamos. Mi marido era paleta, pero nosotros veníamos para tres meses de verano.”³⁴ Les fonts orals expliquen que des de l'empresa es va implantar una estratègia de reclutament. Aquesta semblava estar articulada en coordinació amb alguna estructura

³³ Martina de casa Mauri

administrativa de les regions d'origen des d'on s'omplien els autocars que portaven a les treballadores a la vall. La parella deixa clar que la seva decisió no va estar empesa per la necessitat, sinó per la possibilitat de generar més ingressos i per les aspiracions d'un bon futur per a la següent generació. “Si yo el dinero que tengo que traer a mi casa lo tengo que traer con mi trabajo, si aquí gano tres veces más que a allí, me quedo. Eso es normal.”³⁵. La seva història no encaixaria amb la qualificació d'ells i dels seus pobles com a empobrits que els hi ha estat atribuïda per part de les persones de la vall. Per la seva banda Manuel de Cantos, que també va venir a treballar, recorda la duresa i el xoc de l'arribada:

“Molt dur, molt dur. Jo en divuit anys estant en una terra que era plana, Andalusia, amb molts terrenys planos, arribar aquí i veure aquestes muntanyes aquí. I vaig arribar a l'estiu a aquestes muntanyes que quan se'n anava a la nit només que veies muntanyes i tal. I aquí pràcticament no hi havia diversió de res. Aquí no hi havia res. Era Canson City a l'època de l'Oeste.”

Aquest mateix informant també parlarà de que les persones de la vall eren reticents a parlar amb les famílies i les treballadores nouvingudes. Explica que la llengua era un impediment i que la por de que els passés alguna cosa a les filles, també. Reforça així la lectura del conflicte i el xoc. En canvi Concha dirà que es va sentir molt ben acollida. Aquestes dues vivències diferencials es podrien explicar també en funció del gènere i pel fet que Concha estava casada i Manuel no. Això possiblement portava a que aquestes persones fossin llegides de manera molt diferent en termes d'amenaça, ser un home jove solter o una dona jove i casada, encara que totes dues persones provinguessin de fora, va definir part de les vivències. En la Concha també hi ha un record de treballar moltíssim per poder tirar endavant a les seves quatre filles i fills, i de trobar a faltar molt la seva terra: “Yo estuve aquí tres años pensando en Andalucía, en volver”. Aquesta dona mostra amb el record de la seva enyorança els lligams entre la memòria, el sentit de pertinença i la identitat. Si, com deia Halbwachs (1968), la memòria se sosté per cadenes de pensament de grups concrets i que es recorden des del grup i amb el grup qual es pertany, és a dir és un fenomen intrínsecament social i col·lectiu, per Concha, José i Manuel la distància física

³⁴ Concha i José Landa, el seu marit, són de Albuñol un poble a prop de Granada. Van arribar a la vall quan ella tenia 22 anys i ell 24. Expliquen que han treballat molt tota la vida i han tingut 5 criatures. Fem l'entrevista a casa seva i me l'ensenyen orgulloses, mentre cuinen “patatas asadas”. Els testimonis de les persones que van migrar internament per venir a treballar a les obres no es traduiran pel significat que té la seva lectura en castellà.

³⁵ Ibid.

del marc social de la seva memòria es podia viure com una amenaça per la seva identitat. Manuel també feia evident aquesta cerca de retrobament amb les cadenes de pensament dels seus marcs socials (Ibid.) recordant que s'escapava per anar a veure a la família a Badajóz, tot i les dificultats de moviment de l'època. S'interpreta també moments en els seus casos, igual com s'ha fet amb les persones del poble, com a transformacions radicals marcades per la crisi davant d'una amenaça que qüestiona la identitat (Jelin 2002). Aquesta crisi troba la seva resolució a través d'estratègies simultànies de continuïtat de llaços amb el poble i d'articulació de noves relacions per garantir la seva reproducció social a Catalunya, configurant una nova identitat.

Aquesta anàlisi de les rememoracions: de les persones del poble i de les treballadores de fora de la comarca, demostra que els records estan marcats per qui està recordant i evidencia les substancials diferències que resulten en funció de recordar des de categories com el gènere, la classe, l'origen, que seran les principals en les que es basarà aquesta recerca.

En aquest apartat s'ha mostrat de quina manera el fort increment de població va suposar un moment de crisi en què es van posar en marxa noves estratègies de reproducció social que van reconfigurar els sentiments identitaris del poble. Recollint les memòries que valoren les noves oportunitats laborals i la vitalitat que les obres van portar al poble es demostra la naturalesa diversa i plural del record, com també es fa al recollir els relats de vivències molt diferents sobre els mateixos fets: les de persones que van desplaçar-se a la localitat per treballar i les de la vall. A continuació s'indagarà més en les transformacions que aquest primer moment d'arribada massiva van provocar a nivell identitari.

5.2. Resignificacions del sentiment d'identitat col·lectiva

“Ara no sé com mos am tornat. La gent mos am tornat una mica raras. Com menos, am astat més sobervis. Antes hi havie una unió en aquest poble. Ben units. S'ajudaen els uns an els altres”³⁶

³⁶ Antonia de casa Palobart.

Aquestes situacions de crisi que van demanar transformacions profundes van portar a una modificació de les tres configuracions dels tipus de cos (Scheper-Hughes i Lock 1987). En primer lloc, l'arribada d'un volum tant elevat de treballadores va canviar el "bodyself" resignificant la pròpia manera de viure el cos entès fenomenològicament i com a diferenciat dels cossos de la resta, tal i com s'ha explicat a l'apartat anterior. En segon lloc, els canvis de l'activitat econòmica i la incorporació d'un nou ritme i funcions de manera quotidiana, van transformar el cos social que és la manera com s'organitzen les corporalitats en el temps, en les activitats i la naturalesa. El cos social va passar d'estar organitzat temporalment en funció de la meteorologia, la llum i les estacions i dedicat a funcions destinades al treball agrícola i ramader, a estar definit per activitats mecàniques en tres torns de treball fix que mai s'aturaven i que estaven totalment allunyats de la lògica meteorològica o estacional. I finalment, l'economia de la zona va passar a ser dependent de la nova indústria modificant, per tant, també, el cos polític, que des d'un abordatge postestructuralista, és la manera com s'articulen les estratègies de vigilància i control del poder. A Tavascan la pèrdua d'una part de la font principal de subsistència que havia estat fins llavors el treball la terra i els animals, i la dependència de la nova infraestructura condueixen a noves relacions de poder que controlen i regulen la vida quotidiana: "En el treball, en el descans, en la comunitat, en la família i en la sexualitat, el cos és controlat i disciplinat" (Ibid., 8). Aquest canvis van implicar que es reinterpretés la memòria i es qüestionés la pròpia identitat, ja que tal i com apunta Jelin (2002), les situacions de crisi dels sentiments de la identitat col·lectiva que poden comportar els períodes de transformacions profundes, porten a la identitat a veure's qüestionada i redefinida en el nou context. Totes les persones grans amb qui s'ha parlat recorden amb nostàlgia la felicitat amb la qual vivien abans d'aquestes transformacions. Tot i que destaquen que tenien molt poques comoditats materials, posen en valor la solidaritat i la unió entre les cases. La manera com ho evoquen és intensa, amb penediment i tristesa per no conservar més aquell món. Ho expressen com la pèrdua d'una manera de viure anterior i valuosa, Aquesta reflexió és tant freqüent que genera sospites.

"S'ha fet malbé tot, ja no se semble res, ja no hi ha gent. Els barracons et van desplaçar, tota aquella gent que va arribar, que de cop havies de parlar en castellà. Se'n va anar a fer punyetes. El pagès no feia festa: sis mesos a l'any de treball i sis mesos de descans. A l'estiu havies de treballar per tenir a l'hivern. Nosaltres erom feliços perquè quan menos mals de caps tens, millor vius. I a la nit

jugàvem, no contavem bitllets. La felicitat no té res a veure amb la vida moderna, però ara es viu millor”.³⁷

Veiem com es troben règims o llenguatges de valoració diferents i en disputa, fins i tot en una sola frase. Es podria pensar, que la recança en parlar d'aquest mode de vida previ a l'arribada del capital, afirma el valor del lloc que va ser desvaloritzat (Franquesa 2020). A més, aquest valor es compara amb la situació actual que s'interpreta pitjor, en alguns aspectes, i millor en altres. En aquell moment els llenguatges del capital es van imposar majoritàriament, però tot i que s'imposessin la disputa se segueix trobant al camp de treball en aquest insistent record nostàlgic del passat perdut. Això ens ajuda a entendre que els riscos es distribueixen de manera desigual, és a dir, hi haurà persones que paguen la factura del progrés i que viuran sota uns riscos que s'accepten.

Despoblament de la vall

Un altre factor determinant del sentiment de crisi de la identitat col·lectiva va ser la davallada de la població. Durant l'últim segle i mig, aquesta va caracteritzar tot el Pallars Sobirà (Beltran i Vaccaro 2014). El despoblament tenia un caràcter global però l'arribada dels capitals energètics el va ocultar als municipis que en rebien el seu l'impacte, ja que van produir un notable creixement de la població a l'inici per l'arribada de mà d'obra. Però aquest increment es va revelar com a temporal i va venir succeït d'un segon moviment migratori intern de despoblament. Aquest es va donar de manera constant durant els treballs, per les migracions de les pròpies persones autòctones, i es va accentuar molt amb la seva finalització produint el que els autors defineixen com “un procés d'abandonament massiu” (Ibid., 124).

La perspectiva del temps permet llegir els esdeveniments del passat i analitzar els seus orígens i les seves conseqüències, però el present no té aquesta informació. En aquell moment les persones del poble sembla que no van anticipar el despoblament que seguiria a la finalització de les obres. Com s'ha vist, van veure canviar les seves economies, el seu estil de vida i es van reconfigurar identitàriament al voltant del nou context imposat pel

³⁷ Josep de casa Ribó és un home nascut i viscut a Tavascan. L'entrevista la fem soles al seu restaurant però a estones ens acompanya Pilar, ells dos es van casar a mitjans dels anys 50 i van tenir dues filles i un fill. A l'entrevista també hi serà la Martina de cara Barrós.

capital. Però fins a quin punt sabien que això seria temporal? Nativitat de casa Ginesta diu que el poble va quedar molt mort i va canviar molt, però que “Tothom diu: bueno com que hi ha FECSA això no acabarà mai. I FECSA també ha desaparegut, tampoc hi e.”. Ja s’han aportat xifres sobre aquest despoblament i ara es treballarà el seu record que es fa molt present de diferents maneres. Antonia de Palobart, que mai va deixar el poble ho recorda amb tristesa: “Hi havia molta gent bona. I jo quan van marxar, els vaig enyorar. Hi havia una gentada en aquesta casa! Era així de gent. I va quedar tan solitari... I me feve una tristor allò. No sé quina mania em va agafar. Me feie pena”. Ella es refereix al seu bar i hostel que havia estat un lloc de molta activitat durant les obres. El seu relat, a més de donar fe de la tristesa, també ho fa de la decadència econòmica d’un poble que s’havia organitzat al voltant d’una nova demanda de proveïment de serveis que va acabar desapareixent. Altres persones amb les que s’ha parlat també reflexionen sobre la dificultat de trobar un nou mode de vida quan l’empresa va marxar i va esdevenir-se aquesta radical transformació. Per exemple Trinitat i Àngela de casa Català³⁸ anomenen les persones que van anar cap a Mataró i Barberà del Vallès i les que van continuar a l’empresa per anar a treballar a Ascó, explicant que la gent marxava perquè al poble no hi havia feina. Gertrudis de casa Comenge, en canvi, explica que el seu fill podria haver-se posat a treballar a COPISA, però no va voler fer-ho. I Celestí de casa Barrós recorda que ell tenia ganes de marxar i que, junt amb Jaume i el fill de Gertrudis van anar cap a Barberà a buscar feina. Alguns d’ells van i acabar tornant més tard i d’altres es van quedar. S’ha identificat que la diàspora de Tavascan es va instal·lar principalment a Barberà, Sabadell i Mataró, tot i que a Barcelona i Lleida també s’hi ha localitzat famílies. Els records de Celestí evoquen el desig que hi havia a la vall de marxar complementant la necessitat de la que parlaven Trinitat i Àngela de Català.

Encara hi ha un tercer element de gran importància darrere d’aquests desplaçaments que té a veure amb el fet de ser dona³⁹. Diverses persones evoquen del desig de les dones de marxar de la vall. Martina recorda a la seva mare, Carme, i rememora la memòria que el

³⁸ La Trinitat i l’Àngela són dues germanes filles del poble, però ja no hi van néixer ni viure, hi anaven als estius. Fem l’entrevista a Cabrera de Mar, a casa d’una de les dues, viuen totes dues per la zona, una part de l’any, l’altra la passen juntes al poble on van créixer, Calella.

³⁹ Aquest va ser un dels moments d’“estranyament” en el curs del treball de camp, que va portar a una “ruptura” i va obligar a construir una comprensió. Fins llavors s’havia interpretat que l’arribada de les obres va desarticular un mode de vida que tenia valor per a les persones de la vall, però diverses persones evoquen el desig de les dones de marxar. Poc a poc es va anar comprenent que això era degut a les condicions de vida que estaven reservades de les dones, que es detallaran al text.

poble en té d'ella. La descriu com una dona avançada al seu temps, a qui li agradava llegir i la música, i relata com creu que, no poder sortir del poble perquè era pubilla, la va anar emmalaltint. Rememora quan la germana de Carme, la Sara, venia de visita i la seva mare la veia amb les mans arreglades, pintada i ben guapa... Martina deixa inacabada la frase donant a entendre que d'alguna manera la seva mare anhelava aquella vida que veia en la seva germana. També, Manuel explica que la seva dona estava decidida a marxar de la vall i que "Les dones d'aquí volien marxar. Llavors, clar buscaven gent que venien de fora perquè, si se quedaven aquí, a casar-se amb un d'una casa, li tocava pensar al camp i pensar a casa". Celestí complementarà aquests records, explicant que això ja passava abans de les obres, quan les dones es casaven amb els carabiners per no haver de fer de pageses. Per tant, el despoblament s'expressa, d'una banda, des del dol per la pèrdua de la nova identitat del poble i de les estratègies de reproducció social que s'havien posat en marxa i, de l'altra, des de la resignificació de les identitats que problematitzen la identitat comunitària prèvia a les obres, matisant la unió i el suport mutu que es posava en valor i aportant nova informació que convoca també les memòries incòmodes sobre aquesta comunitat. I, finalment, es posa de manifest una estratègia de les dones per deixar la vida del poble, casar-se amb un home de fora de la comarca.

Com s'ha vist anteriorment, el període de crisi que van representar les obres va duu a qüestionar i redefinir la pròpia identitat (Jelin 2002). Les dones van veure noves possibilitats de vida en les obres, que sembla que ja desitjaven anteriorment i que van trobar més opcions de ser realitzades. Les obres van venir a reconfigurar noves possibilitats identitàries per elles i les seves decisions van provocar canvis en la identitat col·lectiva del poble.

Però quan ens preguntem com ho van viure les persones que van marxar, què s'explica? Tal i com en el cas de Concha, José i Manuel, ens trobem amb un records de patiment, de duresa, i de la necessitat de molta força per tirar endavant i de fer el cor fort davant l'enyorança i la dificultat. Matilde de casa Mauri, que va marxar per seguir al seu marit, explica que no volia marxar i evoca la vida al poble amb nostàlgia.

"Jo quan vaig baixar aquí vaig passar un enyorament molt gran. Arribar aquí molt malament. Claro: tres criatures, jo, lo meu home, la meva mare. Jo no trobava treball enlloc. Després, poc a poc en vaig anar trobant. Però quatre cèntims te donaven. No n'hi havie de feina, hi havie tanta gent, hi havia molta gent, aquí

molts castellans de tota mena i te feven treballar per 4 cèntims sense estar assegurada.”

Continua explicant situacions tan extremes (com que a la seva filla se li va trencar una cama dues vegades perquè li fa faltava carn als ossos, posant de manifest una vivència molt dura de la migració rural. Trinitat i Àngela de casa Català també fan memòria del què deia la seva mare a qui van fer marxar cap a Lleida als 15 anys: “Sempre deia, a l'edat més delicada d'una noia, no em deixaven anar a ballar allà al costat i me van enviar a Lleida”. No s'ha pogut parlar amb “la dona de les mans arreglades, pintada i ben guapa” per saber com hauria recordat la seva migració, perquè va morir fa temps. Potser evocaria altres memòries fent gala de la naturalesa múltiple i desmultiplicada, col·lectiva, plural i individualitzada de la memòria (Nora 2008, 21). En sintonia amb Delgado es pot pensar en la modernitat com una ampliació de la possibilitat de trobada entre les persones i, per tant, de la construcció de noves identitats. “La modernitat ha pogut implicar una crisi de la idea de comunitat, és cert, però no per força la de col·lectivitat, ni la de societat. La memòria urbana pot ser perfectament fractal i atòmica, dispersa i inestable, i és justament això el que li permet ser fins a tal punt integradora.” (2017, 4). La ciutat, a més, es pot entendre no tan sols com un espai físic, sinó també com un dispositiu que es pot posar en marxa amb una petita freqüència en diferents escenaris, tal i com percep Antonia que passa a Tavascan tot parlant sobre el fet que al poble, sent que s'ha perdut la unió que hi havia entre el veïnat i sentenciant: “hi ha estil de ciutat aquí també”.

Sobre les resignificacions del sentiment d'identitat col·lectiva, es pot observar com els canvis que es van donar en aquell moment perduren en el temps i la pèrdua de la vida comunitària se significa amb molta melancolia i incomprensió davant de les actuals formes de vida, mentre que, simultàniament, es valora la millora de la qualitat de la vida material que van reportar els canvis, definint una relació dialèctica entre la pèrdua i el guany. Aquesta evocació de la vida comunitària enyorada es troba interpel·lada pel desig de les dones de marxar, i per la decisió dels homes joves de no quedar-se a treballar a la hidroelèctrica. Finalment, el relat de duresa associat als processos migratoris emergeix com a element comú tant en les persones que van deixar els seus pobles per anar a treballar a Tavascan, com en aquelles que van abandonar la vall per migrar cap a les ciutats, tot configurant una identitat col·lectiva marcada pel fet de deixar la seva terra i demostrant la naturalesa integradora de la modernitat, que possibilita noves identifications.

5.3. Les apropiacions del capital

“Les galeries subterrànies se van emportar a l'aigua dels llacs, les preses també han afectat molt i fonts se'n va assecar un munt. Al fer túnels les vetes d'aigua les van tallar.”⁴⁰

Les memòries sobre les apropiacions del capital: les expropiacions de terra, del treball reproductiu i la naturalesa s'interpreten no només per la memòria clandestina que representen sinó també per les seves connotacions ecològiques.

Expropiacions

A moltes de les fonts secundàries consultades es descriu l'arribada de persones treballadores i de famílies a la vall com un dels fets que més impactes va tenir a la zona, però el treball de camp va revelar que hi va haver un altre esdeveniment que va suposar un gran impacte: l'expropiació de terres.⁴¹ Tot i que aquest fet no havia aparegut a les fonts documentals que tot i ser molts interessants i inspiradores, s'enfocaven en altres aspectes, el poble interpel·la encaridament aquest oblit i el rememora com un record viu que s'evoca amb aflicció i amargor. Tal i com evoca Celestí, va ser amb l'arribada de COPISA quan van començar les primeres expropiacions forçoses: “Hi va haver moltes expropiacions forçoses. Llavors, clar, pues tot això porte un temps. I hi va haver gent, que clar, se negaven a que els prenguessin la terra”. Per la seva banda Gertrudis evocarà amb amargor el prat de Sènia i la vida que hi succeïa al seu voltant, tot negant-se a anar-hi per l'estat d'abandonament en què es troben. Explica que a totes les cases del poble se'ls va expropiar algun terreny.

“Va canviar que ho van fer malbé tot, lo dels pagesos, lo més bo que hi havie. Entre la pressa i coses que van agafar i no les han fet servir. Però ara és seu. Lo millor és el que se van quedar. Llavors claro la joventut no hi ha feina i que han hagut de fer? Tots anar a mirar a fora a veure de que podiven treballar.”

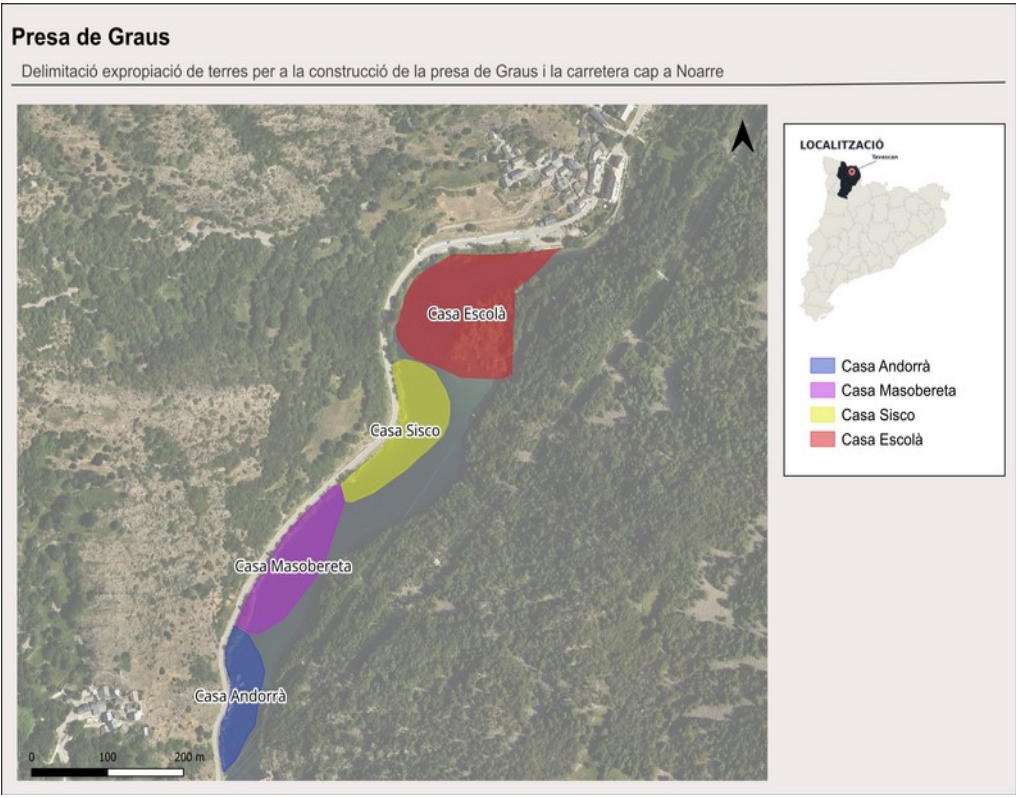
Gertrudis també denuncia que el que pagaven per les terres era una misèria, que els hi van prendre la seva millor terra i que algunes de les finques després no les van usar. A

⁴⁰ Jaume de casa Nat

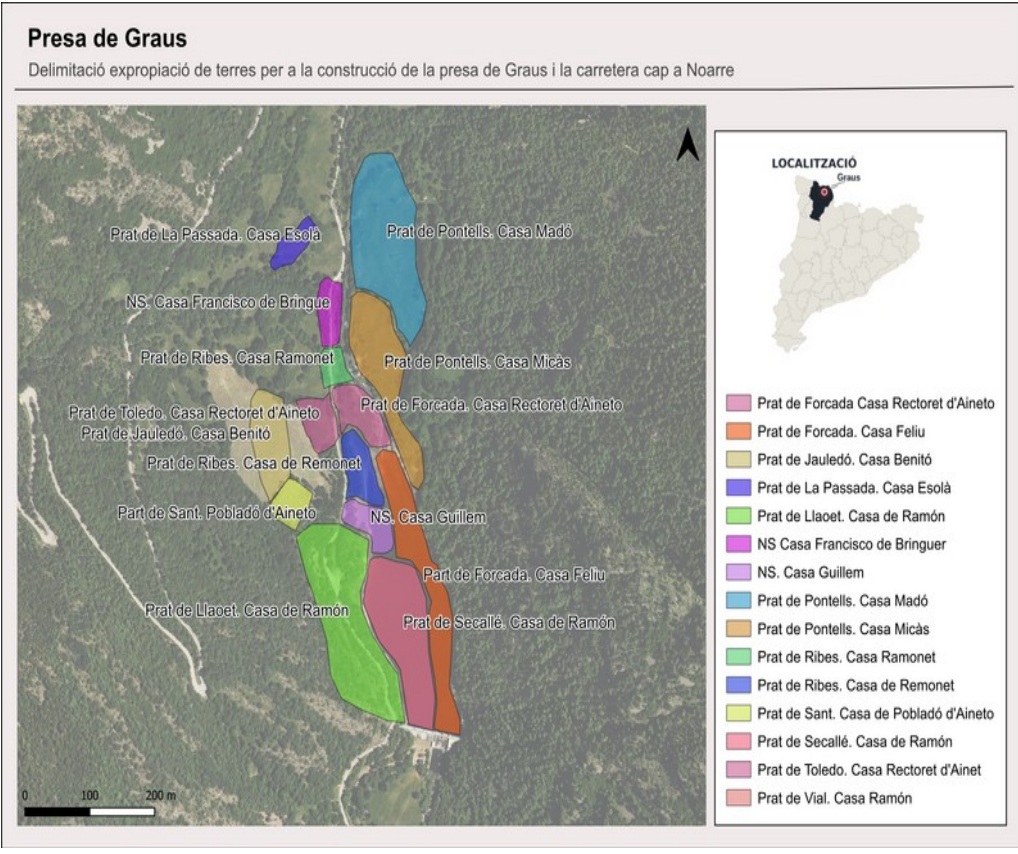
⁴¹ En aquest moment de la recerca es va donar una altra de les ruptures.

més, tant ella com altres persones atribueixen part de les causes de les migracions dels locals a la manca de treball a la que va portar a les cases la pèrdua de terrenys. Antonia es posarà a plorar recordant les expropiacions, com si per un moment el temps es modifiqués i com si, enlloc d'haver passat gairebé setanta anys dels fets, els hi haguessin pres la terra fa poc. Aquesta emoció evidencia la importància de les terres que van agafar, que en diverses ocasions eren part o la totalitat de les bordes. Aquestes no només es recorden com a nuclis de població que s'usaven com a residència temporal i estratègica per tenir el bestiar durant els mesos de calor, també se signifiquen com a una part significativa de la vida perduda de la que s'ha parlat al punt anterior: un lloc de reunió, de suport mutu i de feina fonamental per garantir la reproducció social en els paràmetres que s'havia vingut fent fins a la implantació de la indústria hidroelèctrica. Les fonts orals hi feien referència insistentment. Es van anar donant situacions en que les mateixes persones entrevistades ubicaven, amb el que tenien a mà, les terres que els hi havien pres. Les expropiacions no van ser anecdòtiques sinó que van ocórrer de manera massiva afectant terres de totes les famílies del poble. Tal i com explica Rosa, "Van agafar molt prats, a Graus i a Cuanca" A través de la metodologia de les cartografies participatives s'han fet dos mapes de localització i delimitació del terrenys que es van expropiar de la zona de les preses de Tavascan i de la Graus, com a casos d'estudi de les sis zones afectades per les expropiacions.

Mapa 3: Delimitació expropiació de terres per a la construcció de la presa de Tavascan

Mapa 4: Delimitació expropiació de terres per a la construcció de la presa de Graus

Agafant de referència el concepte teòric encunyat per Harvey (2004), el capital es va estendre a través d'un procés "d'acumulació per desposseïció" (116). Aquest autor substitueix amb aquest terme "l'acumulació primitiva" de Marx, explicant que aquest fenomen no acaba en un moment donat de la història sinó que persisteix com a principi fonamental del capital, provocant dinàmiques perpètuas d'arravatament de recursos. Tavascan és un bon exemple d'aquesta continuïtat. La desposseïció, d'aquesta manera, va convertir a la població local en un proletariat sense terra, a disposició del nou capital instal·lat, com a mà d'obra explotable, en un procés de proletarització.

Es comprova de nou aquí com en funció de qui recorda afloren memòries diferents. És el cas d'Eduard de casa Ginesta, que aporta un altre record i una interpretació diferent de les expropiacions i que, lluny de recordar-les com una pèrdua, les considera com a indispensables.

"És clar, perquè si volien fer la central d'aquí tenien que expropiar els terrenos. Si voliem fer les carreteres cap a dalt, tenien que expropiar els terrenos. Per exemple, el topògraf que va dissenyar totes les carreteres que hi havia aquí dalt, era meu tio. Que treballava a FECSA i que va dissenyar totes les carreteres. Clar, doncs on tenia que passar la carretera, tenies que expropiar."

Quan apareixen actors tan poderosos com la indústria hidroelèctrica es donen reorganitzacions de poder, conflictes i transformacions de les relacions locals entre les persones i d'aquestes amb el medi. Les expropiacions van trobar resistències. Tot i que el context dictatorial posava molts impediments a la confrontació, hi va haver un fet paradigmàtic d'aquesta lluita contra l'arravatament. Es tracta de l'expropiació de la centraleta i la mola de Tavascan. Aquest fet va comportar un llarg litigi que el poble va emprendre per impedir-la i que va culminar en una concentració que van fer les dones de la localitat, tal i com recorda Gertrudis de casa Comenge:

"Llavorens teníem una central del poble. La llum que només hi havia una bombilleta que no servien per res. Resulte que llavors va dir COPISA que nos posarien la llum. Però havien de passar la carretera pel poble de la Mola i el poble no volia. Llavors van dir els homes: 'Saps què? Que nosaltres no nos hi podem posar perquè ere riscós. Neui les dones'. I, carallots, nos en vam anar en

filera a protestar. Erem totes en filera. I llavons van arribar i van dir: 'Tireu les pedres. Ja marxaran'. I natres, quietes allí, i tremolavem perquè divem: 'Si mos baixen el llosar ple de pedres...'. Però els homes que ho havien de fer responien: 'No podem tirar natres pedres perquè hi son elles'. Mira, va venir un policia i va començar per una punta i va venir amb les manilles. I van quedar fixades i tot. A mi no em van emmanillar. Llavors vam anar més ben servits perquè no n'hi havia de llum".

Utilitzo la diferència entre risc i el perill de Mary Douglas (1983) per veure com a Tavascan el risc que comportava l'enderrocament de la centraleta i la mola va ser percebut com a perill i va articular diverses accions de resposta i de resistència organitzada. En canvi les transformacions econòmiques i socials, tot i que avui es rememoren com la pèrdua d'un model social al qual se li atribueix un gran valor, en aquell moment no es van considerar com a prou injustes o perilloses i es van incorporar la nova situació desplegant noves estratègies d'adaptació i, en alguns casos fins i tot relacions clientelars amb el capital. El risc implica una percepció de justícia i el perill no: hi ha una base que és la idea consensuada de justícia, la base moral on s'assenta com nosaltres considerem aquests riscos que quan es trenca, es creua la línia des del risc fins al perill.

Treball reproductiu

"Més enllà de les estratègies de valorització a través de l'acumulació i l'explotació, el capital també se sosté per contínues transferències de valor produït fora del domini del salari" (Sarkis 2018, 41). El capital no només es va apropiat de la terra. Com diran les feministes marxistes dels anys setanta que inauguren una línia de recerca molt fructífera fins avui, el capital incorpora les tasques de reproducció que es donen tant fora del mercat com al marge de les relacions del treball. I, en aquest cas, ho fa també de manera deslocalitzada, valoritzant les tasques reproductives i no pagades de les dones dels territoris a on anava a buscar aquests treballadors. L'economia moral (Fassin 2009) disposa i distribueix tasques, expectatives i obligacions que són assignades en funció de diferents marcadors i subjectivitats de gènere i origen. En el cas de les dones del camp, la distribució desigual del treball reproductiu es fa evident als relats que fan sobre el cansament acumulat i la pròpia incredulitat davant del volum de feina que han assumit al llarg de les seves vides, tal i com recorda Gertrudis: "Lo temps d'antes que no torni. (...)

Vai cabar així. No te penses, que tinc 93 anys i a vegades penso no sé com puc estar així, eh? Perquè de pa no que no me n'ha faltat, lo que m'ha faltat de vegades gana per menja'l. Ai deu meu." Aquest volum de feina encara s'accentua més en el cas de les dones migrants. S'identifica així una situació de doble subalternitat en algunes de les entrevistades pel fet de pertànyer a aquest territori rural travessat pel projecte però també pel fet de fer-ho com a dones. I fins i tot en alguns casos una triple subalternitat, com a dones Concha recorda que quan les dones de la vall descansaven a ella encara li quedava jornada laboral per davant:

"Había mujeres aquí que, cuando yo salía de trabajar que eran las 17h o las 18h de la tarde, compañeras como dices tu, que decían: 'Que viene Concha cansada'. 'Claro que vengo cansada. Eso no se pregunta. Y ahora tengo que empezar a trabajar otra vez'. Pero yo lo hacía a gusto."

Aquests records matisen, a més, les memòries anteriors sobre la vida comunitària al poble com a un escenari de cura i gaudi i fa acte de presència la duresa amb la que es vivia, convocant també els beneficis que van significar la construcció de carreteres i l'arribada de tecnologia a la vall, tal i com evoca Antonia: "Oi! A llavons no teníom rentaplats, ni aigua calenta i erem fortes, era forta com una pedra. (...) Ui! On va a parar! Hem treballat molt, eh? Jo he treballat en aquesta casa, però molt." Les dones recorden que amb set anys, tan bon punt ja es podien moure, com dirà Nativitat de casa Ginesta, ja les feien anar a guardar les vaques. Expliquen que passaven por a les bordes quan es feia de nit. I com s'amagaven per no haver-hi de tornar, entre riures trapelles com si per un instant es convertissin en aquella nena i, amb la fatiga de les dones grans que són, parlen de que treballaven dia i nit, rentant la roba amb el riu gelat portant un ferrat (cubell) d'aigua calenta per trencar el gel o fregant terres de fusta encorbades.

Beltran i Vaccaro expliquen que l'economia pallaresa es transforma per la possibilitat de proletarització dels camperols que, com hem vist abans, tenien majoritàriament l'opció d'entrar a treballar a les obres. Això va contribuir a "la monetització de les relacions econòmiques locals" (81) i a l'abandonament de les feines agropecuàries. Però en la majoria de casos, tot i la feina a la central, l'economia familiar mantenia una versió reduïda d'animals i conreus que era, en bona part, sostinguda per les dones, sobretot a les llars on els homes treballaven a la central. Aquestes tasques se sumaven a les del

treball reproductiu que ja feien i a les noves botigues, hostals, bars i restaurants. En ocasions es feien totes aquestes tres coses. Aquesta és, per tant, la sobrecàrrega de la que parlen, que està feta d'aquest encreuament de les tasques que s'han descrit i que és molt explicativa dels desitjos de marxar evocat per les dones entrevistades.

La naturalesa

Finalment, a més de l'expropiació de les bordes i de l'apropiació del treball productiu, les fonts orals també evoquen un procés d'apropiació de l'aigua. Així ho explica Celestí: "S'han fet moltes galeries subterrànies. Moltes. I ha portat a terme de que s'hagin tallat moltes vies d'aigua subterrània, moltes fonts i aqüífers. I a part les preses que han fet, petites i grans, lo caudal dels rius ha canviat molt." Per entendre aquest procés utilitzo les reflexions de Franquesa (2019) quan recull la diferència que fa Jason Moore (2017) entre l'acumulació a través processos d'explotació de la força de treball i l'"apropiació" a través de processos d'abaratiment de la naturalesa. A Tavascan hi ha una sèrie de béns que no han estat produïts al mercat i que no són mercaderies, però que, per contra, són incorporats per fer créixer el valor econòmic del mercat sense pagar cap retorn per aquesta apropiació i sense haver participat de cap manera de la seva producció. Narotzky i Besnier (2020) citen *The Great Transformation* de Polanyi (2017) i el seu concepte "mercaderies fictícies". A l'estudi de cas d'aquesta investigació, el treball, la terra, els rius, els sabers i les cures van ser apropiats i valoritzats. Polanyi les qualifica de fictícies perquè, encara que el valor d'aquests elements quan són apropiats pel mercat depèn de les seves fluctuacions, en essència aquest valor és una ficció perquè no són realitats creades pel mercat i, de fet, formen part indissoluble de la vida més enllà de les lògiques productives. És a dir que, tot i que el preu de l'aigua canvia en funció de la demanda i els interessos del capital, l'aigua no és en essència el seu valor de mercat. I el mateix passa amb la força de treball i la terra de les bordes. Moore (2017), per la seva banda, ha denominat aquests béns com a "naturaleses barates". Les anomena així per la seva condició de ser indiferenciables del capitalisme, perquè han estat produïdes per aquest i són diferents de la naturalesa no apropiada. Les persones expliquen com ha canviat la naturalesa amb la intervenció del capital, la terra abandonada i les bordes ensorrades que rememoren la Gertrudis i Antonia. També la reducció del cabal, la desaparició de la truita dels rius, de la masquera, el tritó i altres espècies, la contaminació amb amiant, les infraestructures de ciment, els estanys d'alta muntanya intervinguts, les vetes d'aigua seques o els prats a on ja no hi ragen fonts. Àngela de casa Català ho recorda així: "Això

encara és nostre. Van treure l'aigua. Encara és nostre, però no sé per què ara ja no hi ha aigua. No hi ha aigua. Van canalitzar l'aigua. Havien canalitzat l'aigua cap a la central perquè aquí hi ha les dues centrals". Així és com la naturalesa produïda pel capital i tractada com a pretesa mercaderia es fa física a la vall. I aquesta memòria perdura a dia d'avui en la materialitat del territori en forma d'impactes ambientals.

5.4. Les memòries sobre els accidents mortals, les corrupteles i les disputes

“Està enterrat a dalt, a l'entrar, mira entres ací a l'iglesia, bueno ara els han tret, ara els ha canviat de puesto, ere allí, a terra”

Les últimes memòries que es volen recollir i analitzar tenen a veure amb: les persones que van morir per accident de treball a les obres; les severes condicions de treball; les persones enterrades en fosses; els dispositius de patrimonialització en relació amb les memòries incòmodes; les corrupteles; i els litigis empresos. El més destacat d'aquests records és que s'evoquen imprecisos, apareixen com a presències dites a mitges i l'accés al seu coneixement és molt parcial. Per interpretar-los s'ha buscat entendre allò que no es diu tot i que es recorda i també allò que s'expressa entre silencis o en forma de repeticions o compulsions, en ocasions lluny de la pròpia agència de la persona, com a empremtes mnèsiques (Ricoeur 2000, a Jelin 2002). Aquestes expressions del passat a mitges o en formes ocultes a més, han alimentat la necessitat de reconstrucció del record fragmentat que estan transmetent (Clemente, 2020).

Accidents mortals

A les *obres* hi va haver accidents mortals i tota la vall els recorda però les seves són memòries incòmodes i els seus records afluïren imprecisos. S'explicaven accidents però no noms ni edats, hi havia aflicció, però ni llocs, fets ni dates concretes. El que apareix és una referència a molts morts i l'afirmació de que ni se sap quants són els que han quedat soterrats per la muntanya. També que estan enterrats a una fossa comú del cementiri però que els van moure amb el seu trasllat, el del cementiri. Recullo el concepte de “llavor de rememoració” (Halbwachs 2004), per parlar d'aquests records precisament com a presències en forma de “mirall borrós, traces i contorns, potser il·lusoris, que ens reflecteixen la imatge del passat perquè pugui aferrar-se a una massa consistent de records” (28). Això m'ajuda a explicar la manera com aquestes evocacions es posaven de manifest com a records parcials i expressats amb sobtada convicció i gravetat i també per parlar del procés de fer-los pensables i representables “aferrar-los a una massa consistent de records” (Ibid.).

“Bueno i és que a allí n'hi va haver de morts a Tavascan. Sí, a Tavascan se'n van morir molts i els que no se saben. Aquí, el que verdaderament que se patia era quan hi havia un accident de treball. Que n'hi devie haver de morts, mare de déu,

el que no sap ningú. I tant, que hi va haver morts, i tant, que n'hi va haver ja te dic aquests els que se saben, els que no se saben”

Aquest és un recull d'algunes de les vegades que es van recordar les persones mortes per accident de treball per part de les informants. Les frases pertanyen a persones diferents però es posen totes juntes per donar compte de la corralitat dels relats creuats (Pujadas 2000) que s'estan treballant i perquè així ha estat ressonant durant la investigació, com una veu col·lectiva del poble, despersonalitzada i greu que assenyala insistentment aquests fets. Si bé, després de força sessions d'entrevista hi va haver persones que van anar recordant algunes de les situacions i algun dels noms i un bon dia de treball d'arxiu⁴², els morts van aparèixer entre els papers i aquesta imprecisió es va anar concretant. Explosions, caigudes al buit, asfixies, esclafaments, fractures a la base del crani, ofegaments, morts per descàrrega elèctrica, per hemorràgia interna o per sepultament. S'ha identificat a 17 persones que van morir a les *obres* tots ells migrants interns, menys 1 que era d'Estaron els seus noms, lloc d'origen i breu explicació de les circumstàncies de la seva mort es poden consultar a **l'Annex 6 Treballadors Morts**. Rosa els recordava així; “Aquest mateix del tubo ho sap tothom (referint-se a l'accident que va tenir un tal Fonte, que va morir a Ribera de Cardós). Lo de la vagoneta ho sap tothom. Lo del Basilio ho sap tothom. Aquests tothom ho sap.” Rosa amb la seva apreciació posa de manifest el silenci al voltant d'aquests fets, és a dir allò que tothom sap però no es diu. S'ha localitzat a la família d'una de les víctimes, de Alejandro Arguelles Fernandez miner de Mieres un poble d'Oviedo que es va casar amb una noia del poble, Benjamina de casa Serís, amb qui van tenir una filla, Dolors Arguelles Serís. Alejandro va morir amb 28 anys un 10 de desembre del 1963. La seva dona i la seva filla, Benjamina i Dolors no han volgut parlar, la persona que les va contactar explicava que Benjamina va dir que va marxar molt jove i que no tenia ganes de parlar-ne.

El número d'accidents mortals coincideix bastant amb el relat que Fidelio Torres recull a les seves memòries i que és l'únic que s'acosta a un testimoni escrit d'algú vinculat a la companyia i amb un càrrec de certa responsabilitat respecte als morts per accident laboral mentre treballaven.

⁴² Dades extretes del Registre Civil de Lladorre, la consulta va comprendre els llibres els de la Secció de Defuncions (Toms X i XI)

“En una obra, donde llegaron a haber en un momento puntual, más de 1.500 trabajadores, no es de extrañar, que a pesar de los esfuerzos que empleábamos para evitar accidentes y concienciar al personal de los riesgos que existían, tuvimos que lamentar en el transcurso de la misma, creo que fueron unas 14 defunciones” (Torres 2002, 73)

Un dels motius per posar-se en perill per part dels treballadors era el sistema de cobrament. Rebien més diners si avançaven més metres de túnel: “el sistema de cobro, era por un precio al metro de avance conseguido, y lógicamente cuantos más metros al cabo del mes, mas dinero” (Ibid., 73). Per això, un cop havia explotat “La pega” que és el nom que es donava a la dinamita, els treballadors no seguien la indicació d’esperar a que el “Tufo”⁴³ es dissipés ni d’assegurar que tota la dinamita havia explotat. Fidelio des del lloc des del qual recorda, com un extreballador amb certa responsabilitat a les *obres*, atribueix a les morts un sentit gairebé inevitable. Això també serà així en el cas de José, el marit de la Concha i extreballador a la companyia. Aquí es revela molt nítida la necessitat de donar un sentit al passat que preservi la identitat en el present. També es posa de manifest un règim de valor de la companyia que prioritzava més la rapidesa i productivitat de les *obres*, que la seguretat de la vida dels treballadors. Es dona una jerarquització dels ordres de valor, eminentment moral, per establir, quines vides mereixen ser més protegides i quines poden posar-se més en risc basant-se en una idea d’un bé comú superior, que ha estat definit⁴⁴. I aquest règim de risc converteix aquestes persones que fan feines descrites com a essencials, a la vegada en persones descartables. (Narotzky i Besnier, 2020).

No s’entra en aquest treball en valoracions de si disset morts són molts o pocs en una obra que va ocupar a milers de persones, o si són tots o no, és a dir si el número de persones a les que les obres van segar la vida és fiable, el que mereixeria continuar les investigacions d’arxiu. Si que es posa, en canvi, de manifest la importància de la memòria no només per la seva veracitat sinó en quan al significat que s’atribueix a la realitat

⁴³ Així se’ls hi deia als gasos que quedaven suspesos a l’aire després de la voladura, les explosions.

⁴⁴ Un fragment del vídeo promocional de la ENHER, ho il·lustra categòricament: “El esfuerzo humano, el riesgo y las dificultades técnicas, las penalidades que se han soportado y que conducen al progreso y al bienestar. La suma de voluntades, la férrea tenacidad, la satisfacción del deber cumplido (...) Toda dedicación es poca, puesto que el incremento de la demanda representa que desde 1945 viene doblándose cada siete años.”. (ENHER, Patrimonio Hidroeléctric, 2022, minut 3’ 30”)

passada i la seva interpretació i impactes en el present. Recollir el record de les morts ens permet veure com el present les embolcalla principalment d'oblit i de silenci, accedir-hi es un treball de memòria que busca posar de manifest que ja siguin molts o pocs i sigui tots o no, entre algunes persones del poble i clarament en les vídues i filles dels morts sí que van causar un impacte important que té dificultats per trobar el context on ser expressat en el present. En el cas de les memòries de les persones del poble és important veure una diferència entre, la manera que tenen d'evocar les persones mortes, com si n'hi haguessin en gran quantitat repartits per la muntanya, i el nombre de disset que és el que s'ha trobat. Això s'interpreta que pot respondre a una amplificació causada per l'impacte que van tenir aquestes vivències a la vida social de la localitat. Però també es pot interpretar donant veracitat a les memòries recollides, i pensant que efectivament podria ser que el registre civil no reculli tots els accidents mortals. I encara hi ha una altra manera de representar aquesta amplificació que té que veure amb el fet que no s'hagin restituit en cap dimensió aquestes morts i, per tant, continuïn vivint-se des d'una opacitat que nodreix el temor i la gravetat. És a dir, potser si hi hagués un treball fet al voltant d'aquests accidents, seria més complicat que la seva memòria romangués tant confusa.

Dispositiu fosses

Un testimoni recorda que hi va haver filles, de persones que havien mort a la vall, que reclamaven enterrar al seu pare.

“Allà a Llavorsí n'hi ha uns quants, a Tavascan també n'hi havia uns quants jo me'n recordo que per poder portar-los era molt difícil perquè no tenien capacitat de transport, llavors es enterraven aquí. La seva família eren joves, la seva dona es quedava viuda li tramitaven tot el tema de los documents que poguessin cobrar de viuda i tal.”

Això posa de manifest que la companyia es feia càrrec d'atendre les qüestions burocràtiques de les defuncions i per força implica que hi ha un arxiu que les recull o que hi era.⁴⁵ També recorda el cas d'una dona que era filla d'un treballador que va morir a la vall de Cardós i que va demanar recuperar les restes del seu pare. Va ser ell qui de

⁴⁵ El mateix testimoni recorda que l'empresa va voler destruir els arxius però que fins fa 6 o 8 anys encara hi eren.

manera personal i sense l'empresa va posar-la en contacte amb l'Ajuntament de Llavorsí per localitzar les restes i segons diu, el van exhumar.

Aquí trobem una altra interpretació de les morts, que lluny de voler-les silenciar les representen com a passat a restituir en el present a través de la recuperació de les restes i el trasllat del familiar. Seguint el plantejament de Yusta (2014) apareixen aquí demandes des les víctimes, que l'autora entén com una categoria al voltant la qual es configura una identitat col·lectiva. Però en el cas de Tavascan sembla que aquesta identitat no és tal. El rol del silenci i l'oblit en la dificultat de crear una identitat col·lectiva al voltant de les víctimes és fonamental, per això també ho és la recuperació d'aquestes memòries pel seu potencial transformador del present.

Al llarg de la conversa tres amics parlen de que saben més o menys o on està enterrat un i altre: "C: aquí dalt a l'esquerra, al davant de la parcel·la de la guàrdia civil. M: Ah, sí, n'hi havia un, hi havia un, i no vols dir que era Campillo? No vols dir que ere el pare de la, la, ... C: No, aquell va anar vora el camí, vora el passeig. I allà, com que n'hi havia tants, i n'hi havia ni creus, ni noms, ni hòsties... El moment que hi ha es puguin fer unes proves d'ADN i en surti un altre, te fotran una denúncia i te caurà el pèl a tu". Les converses evoquen el conflicte de les fosses, si no es conegué el context, podria perfectament tractar-se d'un diàleg entre persones que ubiquen a represaliades de la dictadura o la guerra. A més es fa palesa la gravetat de la situació ja que pensen que pot ser denunciable i que algun dia a algú "li caurà el pèl", el que podria venir a explicar part del silenci que s'ha vist que hi ha sobre els treballadors que van morir.

Parlant amb l'alcalde del territori se li pregunta sobre la memòria i la restitució dels morts, ell diu que són un tabú i que mai s'ha considerat la possibilitat de retre un homenatge a aquestes víctimes. Igual com ho evoca la conversa entre els homes del poble, l'alcalde equipara a les víctimes de la guerra civil aquests treballadors fent referència a les dificultats i la lentitud amb què tant aquelles com aquests es restitueixen.

Brutalitat en les condicions de treball

A part de les morts, hi va haver més esdeveniments que reflecteixen les condicions d'extrema duresa i violència amb les que es van realitzar els treballs. Un dels objectiu de la recerca és interrogar el relat hegemònic que representa les obres des del progrés i la prosperitat, per això es recullen aquestes memòries que clarament, i com a mínim,

qüestionen que fossin tals per a tothom i visibilitzen alguns dels alts costos que van tenir, per a les migrants internes, els presoners de la dictadura i per a les persones de Tavascan, les circumstàncies en les que es van dur a terme. Es recullen tots els esdeveniments en un sol paràgraf que deixa constància de diferents memòries que han anat reconstruint-los.

Diverses persones expliquen que alguns dels treballadors arribaven per commutar penes de presó, fins i tot a una de les converses es detalla que quan van tancar la presó de Montjuïc hi va haver presoners que van anar a treballar a les *obres*. També s'explica que quan feien batudes al barri xino de Barcelona portaven a algunes de les persones que havien detingut a treballar a les *obres*, Gertrudis en parla a una de les primeres cites d'aquest informe. Així mateix es recorden les temperatures de 30° sota zero en els campaments situats a fins a 2.000 metres d'altitud, un suïcidi d'un dels treballadors que es va matar amb dinamita a dintre del barracó i un cas d'assassinat i possible violació a un altre. També emergeix la cruenta repressió de la guàrdia civil cap als treballadors i hi ha una darrera i recurrent rememoració que fa palès el tracte de l'empresa cap a ells.

“Al final, des de Ribera de Cardós, se'ls feia pujar també de nit als camions cap a Tavascan, així, quan arribaven a l'obra, com a mínim aguantaven un mes. (...) s'allotjaven Tavascan i per distribuir-los a les zones on calia mà d'obra era més còmode transportar-los en camions, però com que tampoc volien pujar-hi per anar a l'alta muntanya, també va ser més pràctic portar-los a les nits cap als campaments.” (254 - 255).

Respecte a aquests trasllats amb camió també es recorda un accident a Ribera, on sembla que van morir una o dues persones segons quina font ho rememora, però que queda fora dels marges geogràfics d'aquesta recerca.

Recuperant les reflexions inicials, es podria sospitar que l'insistent enaltiment dels aspectes tècnics i de l'excepcionalitat de la rapidesa amb què es van fer les *obres*, pot precisament respondre a la consciència del preu que es va pagar per fer-les, i estar-lo ocultant. Preu que roman amb dades incompletes, sense homenatges i amb noms que costen de pronunciar tot i conèixer-se. “El capitalismo, escribió K. W. Kapp (1950), es un sistema de costos sociales no pagados. Hay que ver la externalidades no como “fallos del mercado” sino como lamentables “éxitos” en transferir costos a las generaciones futuras,

a otras especies y a la gente pobre de nuestra propia especie.” (Martínez Alier 2015, 60). Es molt probable que totes aquestes cruentes circumstàncies no sorprenguessin a la companyia, i tal i com a vegades explotava un magatzem d'explosius també es donaven aquestes casuístiques en què algú moria, en que es treballa amb presos sense remuneració o en condicions climàtiques extremes. Així s'ha pogut veure anteriorment en el relat que feien dos dels treballadors sobre les morts com a inevitables, un relat que també s'ha trobat als vídeos de la ENHER i a la visita a la central de Tavascan. La recopilació de la memòria dels fets per part de les informants pren aquí un valor d'impugnació d'aquesta normalització i ineludible preu i revela l'impacte que van causar tots aquests fets en la població i en els familiars de les víctimes. Aquest impacte es converteix en un silenci ensordidor en el cas de Benjamina i Dolors i en el reclam de les restes més de 50 anys després en el cas de la filla d'un dels homes que va morir.

Arcadi Castelló, un dels socis fundadors al 2015 de Pirineus Watt que és una associació de preservació del patrimoni hidroelèctric del Pirineu, reflexiona sobre el fet que la seva generació (1957) han estat valorant els aspectes positius de les *obres*, aquells que tenen a veure amb la transformació socioeconòmica. Explica que aquest ha estat l'element central de la seva feina de memorialització i posa en valor que en canvi, ara persones més joves de la “següent generació” comencem a plantejar altres aspectes com els impactes socials que van tenir. Yusta (2014) explica que la recuperació de la memòria de filles i netes posa de relleu la importància d'edificar una identitat individual i col·lectiva capaç d'exhumar el passat, en tots els seus sentits, (2014) i certament la posició des de la qual s'aborda aquesta recerca coincideix amb les apreciacions de totes dues i és un dels objectius desenterrar aquestes memòries per a fer noves lectures del passat i construir noves identitats i possibilitats en el futur. Això és important entre altres coses perquè els arguments de les obres com a projectes de millora, avenç i modernització dominant el present tal i com s'explica al següent apartat.

Patrimonialització i memòries incòmodes

Les persones a càrrec dels dos nous dispositius patrimonials que s'han desplegat a la vall durant el darrer curs, l'Espai Aigua i Energia i el museu a l'aire lliure, relaten que aquestes memòries incòmodes al voltant de les dures condicions de treball, sobre les persones que van morir o que tenen a veure amb les corrupteles no han aparegut a les entrevistes. En

el cas de Francesc, responsable de l'Espai Aigua i Energia, es van fer fins a 80 hores d'enregistraments i ell mateix explica sorprès que “El resultat és políticament correcte, no es denuncia res, té vocació d'explicar un esdeveniment, però no es denuncia res, al contrari, l'empresa queda com una súper empresa, les persones del territori queden com un herois i els treballadors venen, treballen i marxen.” En el cas d'Esther Miralles sobre el museu a l'aire lliure, explicarà que les converses estaven molt guiades i que a més hi ha un plafó davant de la central que ja recull un mica els impactes socials de les obres que per això no ho van prioritzar. De fet en els dos processos de patrimonialització s'incorporen les memòries des de baix: en el cas del museu a l'aire lliure posant en valor l'acció de resistència que va emprendre el poble liderada per les dones contra l'enderrocament de la centraleta i la mola; i a l'Espai Aigua i Energia recollint l'experiència de Juan, treballador andalús que va venir a treballar a les *obres* i marit de Matilde que també va venir a treballar. Se segueix aquí el plantejament de la memòria com a relacional i dinàmica per comprovar com el context i les relacions que defineixen les circumstàncies de la seva recollida evoquen uns records i n'oculten d'altres i com aquesta mai està completada, perquè la totalitat i la veritat no formen part de la seva gènesi, ans al contrari. Això fa gairebé paròdica la pretensió dels relats hegemònics d'erigir-se com a la veritat dels fets i deixa al descobert la seva inexactitud i caràcter narratiu i constructiu. Camila del Mármol explica que els usos patrimonials del passat, “responen a una interpretació que tendeix a desproblematitzar la història erigint-se en representant d'una identitat local.” Una de les entrevistades qüestionava que l'espai per a representar les memòries incòmodes fossin aquells projectes de patrimonialització, qüestió que certament obre un debat, amb el que es podria veure en aquest cas quina seria la millor resolució. Del Mármol al mateix temps assenyala com en l'anàlisi d'aquests processos es poden trobar bretxes per les que els diferents sectors de la societat poden intervenir i disputar el relat, tal i com es pot comprovar amb la recollida de fonts orals en comparació amb les memòries que recullen els dispositius. Em baso en les reflexions de Jelin en quan al potencial de nous marcs culturals i socials per “revisar i donar nou sentit a petjades i restes, als quals no se'ls havia donat cap significat durant dècades o segles.” (2002, 29). Veiem com es materialitza aquesta intervenció, disputa i revisió postulada per les autores en el cas de Tavascan amb el treball de memòria (Ibid.) a partir de les fonts orals recollides.

Corrupteles

La construcció del complex hidroelèctric de l'alt Cardós va estar marcada per aliances clientelars entre la companyia i algunes persones de la vall, per disputes de poder i per conflictes que s'evoquen acompanyats de sentiments d'injustícia i silencis.

Es podria dir que part de les corrupteles es rememoren en la figura del secretari de Ribera de Cardós per part de moltes informants. En tots els casos aquests records van acompanyats de sentiments d'injustícia ja que expliquen que era l'advocat de l'empresa i a la vegada el secretari de l'Ajuntament i qui feia els tractes del preu de les expropiacions entre les persones del poble i la companyia. Les informants sense excepció denuncien que el secretari tancava acords molt desfavorables per a les seves veïnes i en canvi molt bons per a ell i per a la companyia amb estratègies d'engany. Montserrat ho narrava així: "Mos van donar poc, no mos van donar gaire, perquè tota la culpa e del secretari de Ribera que ere de FECSA. Ell feve veure que feve falta a lo poble i ere per a FECSA."⁴⁶ Fent memòria de la importància social que tenien les bordes i el que va representar la seva expropiació pren molt sentit la persistent denúncia de les corrupteles del secretari. Una altra figura important en aquest sentit és la de Josep de casa Ribó que tancarà una de les entrevistes dient entre riures afables que hi ha coses que no explicarà. Val la pena reparar en aquest moment perquè és un bon exemple d'un silenci conscient que posa de manifest la importància d'ocultar informació. Josep pren una decisió conscient d'amargar i a més ho diu. Analitzant el present es fa palès que tant ell com les seves descendents encara depenen, per una banda, dels negocis que van obrir durant les obres i, per l'altra, a antics pisos de la companyia. Callar, en aquesta ocasió, passa a ser una estratègia per preservar i protegir el seu futur i el de les seves filles.

Aquestes personalitats, però reflecteix una dinàmica que va definir les *obres* ja que la reconfiguració dels cos polític a la que van portar, va provocar i aprofundir pugnes entre veïnes i entre poblacions, despassa els objectius de la investigació, però a camp s'ha pogut veure com alguns d'aquests enfrontaments veïnals segueixen vigents en el present.

⁴⁶ Ja portem una hora d'entrevista amb Montserrat, ella acaba de relatar l'arravatament de terres i la nostàlgia de la vida al voltant de la Borda que els van expropiar i em diu que es cansa mentre tus. Jo li proposo parar, però llavors m'esventa els seus records sobre les corrupteles del secretari de Ribera de Cardós. La seva neboda la renya dient-li que li quedarà gravat això que està dient, però la Martina contraresta dient-li que no tingui por. Així, amb una veu que va transitant de fluixeta a indignada i sota les reprimendes i temor de la seva neboda, ella segueix explicant com algunes famílies del poble es van enriquir amb la construcció de la central. A més en el seu relat es brollen conflictes de la guerra i la postguerra, com els robatoris de blat en plena època de racionament.

Les evocacions de les corrupcions anaven sovint acompanyades de l'opinió de les informants que s'hauria pogut pressionar per aconseguir més beneficis per a la localitat. La Maria emet, sobre tot això, una sentència clara que també s'evoca en altres ocasions:

“Però és que a més la gent no som conscients de res, aquest és el problema. Perquè si la gent ho haguéssim sabut jo penso que moltes coses no els habrívem fet o els habrívem fet diferent, com ara collons, ara a gent s'ha posat les piles. S'haurien o queixat o feu de una altra manera que no fos tant.”

El desconeixement sobre els plans de les elèctriques i l'argument de que la gent va pensar que el projecte seria molt pròsper i, per això, no es van queixar, són molt presents en els relats. Maria continua la frase dient: “antes no sabíem res som més rucs que totxos. I els quatre espavilats, pos els capellans.” Algunes de les entrevistades també atribueixen la manca de beneficis per al poble a la manca de “collons” dels homes que negociaven, posant de relleu, una vegada més, l'emergència de memòries generitzades que situen en les masculinitats l'expectativa de defensa i protecció de les seves comunitats.

Es pot suposar que el context repressiu de la dictadura va definir unes condicions de negociació i unes possibilitat de defensa escasses, marcades per la imposició i oferint moltes facilitats al capital. Els esdeveniments a Tavascan es van caracteritzaven per la incertesa i per la urgència de decidir: si vendre o no; si treballar a la central o no; si marxar o quedar-se. En el present les persones revisen les decisions que es van perdre i posen en evidència que en aquell moment les capacitats de negociació i lluita eren molt diferents a les de l'actualitat. Respecte a això, es recull el concepte “habitus” de Bourdieu (2011) per evidenciar el poc marge de negociació que oferien els antics marcs que delimitaven les opcions entre les que escollir. Bourdieu defineix “habitus” com la incorporació, tant en un individu com a la societat, del marc de les estructures passades que han fet que determinades accions fossin i que altres accions no fossin i que siguin les primeres les que es tendeixen a reproduir. Martínez Alier (2015), en la mateix línia, fa referència a allò que queda fora de les decisions finals “Tals conflictes moltes vegades es resolen a les males, excloent alguns llenguatges de valoració, sense recórrer a avaluacions multicriterials participatives, on s'intentaria que, tant les alternatives en qüestió, com els criteris o valors a tenir en compte, sortissin d'una àmplia discussió entre empreses, governs, els afectats localment i altres interessats”. (67). Alier revela com s'exclouen règims de valor, tal i com va passar a Tavascan. Ell escriu sobre ecologia política, però ho

fa a inicis del s. XXI, mentre que el cas va ocórrer a finals del anys 60. La seva erudita veu, com la d'altres pensadores i moviments socials, amplien amb clarividència i virtuositat avui el marc de possibilitats posant a disposició altres opcions per escollir davant de projectes com el de Tavascan. Això està fent possible, per una banda, enfrontar-se amb més eines als processos extractius d'avui dia i per l'altra, rellegir els del passat. Com dirà Harvey (2004), serà aquesta feina d'observar cada cas un camí possible: "El que està succeint en el nostre món és gairebé massa colossal perquè la comprensió humana l'abasti (...). L'única manera de lluitar és mitjançant batalles específiques amb formes específiques" (113). Amb la recuperació de la memòria soterrada de Tavascan també es restitueixen, rememorant-los, aquells règims de valor en el context actual, de manera que les persones des del present es puguin preguntar per les decisions del passat i els seus impactes sense eludir algunes dades fonamentals que van determinar-les. A Tavascan, els plans econòmics de la política hidràulica de la dictadura, com és d'esperar, no van programar cap consulta prèvia a les comunitats que habitaven les zones. Tampoc es va pensar en un debat popular participatiu, per tal de decidir quin era el millor projecte pel Pirineu, que inclogués règims de valor diferents dels del capital. Les persones, de fet expliquen possibles accions que haurien estat més pròsperes, al seu entendre, per preservar la vall i la possibilitat de teixir-hi una vida. Al llarg del treball de camp, si bé es posa de manifest la dificultat agrícola de la zona pel seu agrest relleu, també es posa sobre la taula que es podrien haver fet camins a les finques facilitant l'accés de tractors, haver mantingut les serradores o fomentat les produccions agropecuàries locals. Tal i com expliquen Beltran i Vaccaro (2017) l'explotació intensiva de recursos com l'aigua al Pallars Sobirà "no contribuirà al desenvolupament econòmic de la mateixa comarca i afavorirà, pel contrari, una simplificació del seu sistema natural." (Ibid., 145 -146). Les propostes que haurien preservat els sistemes de la comarca, i que avui les persones expressen, no participaven dels espais de presa de decisió en aquell moment. I no tant sols això, no es tracta tan sols d'haver exclòs certes veus dels espais de decisió, sinó que aquests suposats llocs de presa de decisió, on s'hagués pogut contemplar com a pertinent la participació de comarca i tenir en compte els seus règims de valor, no existien. Les decisions es prenen molt lluny de la localitat i no s'hi esperava la seva participació. Cal tenir en compte, que s'està interpel·lant des de l'actualitat la realitat de fa gairebé 70 anys. En aquell moment es vivia sota la dictadura, que exercia una contínua repressió política, i l'única organització sindical legal era el sindicat vertical a mans del règim. Però el cas és que, si es viatja al present, tampoc s'han trobat actuacions de reparació,

compensació i reconeixement de les injustícies per part dels responsables institucionals. Així l'evocació d'aquestes memòries es trasllada en el present ja no només interrogant-lo, sinó posant de manifest que les disputes segueixen, que els règims de valor que es van excloure recorden, no poden oblidar, i reclamen ser tinguts en compte tal i com es podrà veure a continuació.

Conflictes que perduren

El darrer element que s'analitza sobre les *obres* en aquesta recerca tracta de la memòria al voltant dels litigis empresos i els conflictes que van succeir en aquell moment i que perduren.

Lluís de Colomé, antic alcalde de la població, va estar al capdavant d'un dels litigis que es van guanyar enfront de les hidroelèctriques i que van reportar grans beneficis per a la població. Va ser la creació de l'Associació de municipis afectats per Centrals Hidroelèctriques i Embassaments, que es va fundar el 1995 i de la qual ell va ser-ne president fins al 2011. Des de l'associació es va aconseguir que la companyia pagués impostos per la instal·lació de les infraestructures a tots els municipis que es troben afectats. Segons l'alcalde actual, Salvador Tomàs, a dia d'avui aquest cànon és fonamental pel pressupost municipal. En aquest punt s'observa com el canvi de context va obrir la possibilitat de resignificar el passat i configurar una nova identitat que va transformar les condicions del present facilitant revaloritzar l'ocupació del territori per part de les infraestructures de la companyia.

Un altre dels litigis empresos té a veure amb els impactes mediambientals que diferents agents posen de relleu. D'una banda, Oriol Grau, coordinador de l'Observatori de recerca del PNAP i la seva comissió científica, en destaca alguns: la disminució del cabal del curs del riu que és molt més baix que el natural; el transvasament d'aigua d'una conca a una altra, entre la vall de Cardós i Vallferrera; i el fet de que hi hagi un horari prefixat de baixada de cabal en funció dels interessos del ràfting⁴⁷. Grau explica que “moltes vegades els impactes triguen, tenen un retard (es refereix a que ara es poden manifestar conseqüència d'actuacions desplegades fa molts anys) i que hi ha una inèrcia associada a tots els processos ecològics que fa que sigui molt difícil de demostrar una causa-efecte.” En la mirada de Grau s'hi pot llegir un exercici de restitució del valor dels elements que el

⁴⁷ Enel, l'empresa actual que es desplega a la zona i de la qual Endesa és filial, té avui dia un acord amb les promotores turístiques de la zona, per obrir l'aixeta de les canonades en un horari prefixat en funció als interessos de la seva activitat esportiva al riu. Això duu a que en ple mes de juliol i agost els ecosistemes rebin repetidament fictícies situacions de desglaç pròpies dels mesos de la primavera.

capital va cooptar per la seva acumulació. D'altra banda, les disputes del passat en la dimensió d'impactes socioambientals també han tornat a activar-se amb l'elaboració l'informe "Valoració econòmica per a determinar una taxa municipal d'ocupació de vol (línies elèctriques i canonades hidràuliques)" (Ródenas, s.f.). L'informe descriu i monetaritza el valor dels diferents tipus d'aigua perduts o intervinguts, així com els impactes derivats d'aquestes pèrdues, de l'arravatament de diferents dimensions de la fusta i dels boscos, i de la disminució de capacitat de fixació de CO₂. L'enginyer, a més de descriure les pèrdues, en quantifica el cost. Els experts revelen els significats ocults sota el qualificatiu d'energia neta atribuït a les hidroelèctriques. El trencament de surgències d'aigua, l'assecamament de camps, la manca d'arrossegament de sediments que ha provocat persistents allaus a la zona, les conseqüències en el bosc i en les espècies que té l'ocupació d'un sol i un bol de les 17 línies d'alta tensió. Ho explica així:

"el règim de l'aigua afecta directament sobre moltes espècies de fauna i moltes que són singulars com la mesquera o com la llúdriga i que n'hi ha molt pocs. (...) al desaparèixer, el bosc de Ribera, aquells animals no tenen un lloc de viure i reproduir-se, al haver puntes d'aigua que ja no estan, al no arrossegar-se la fusta o la fullaraca que s'hauria d'arrossegar, són animals que moltes vegades utilitzen la fusta que flota per a fer els seus nius, les seves llars".

Tots aquests són aspectes que s'expliquen avui per part d'aquests dos experts, però com s'ha vist anteriorment les repercussions sobre els ecosistemes ja s'han rememorat per persones que van viure els fets i que recorden com durant les obres es van tallar vetes d'aigua, es va reduir la truita de riu, s'abocaven les deixalles dels materials d'obra al riu i desapareixien fonts naturals a la zona. De nou comprovem que un context diferent, com ho és l'actual, possibilita noves maneres de significar els fets i noves formes d'actuar. En aquell moment les afectacions al medi no van merèixer mobilitzacions, però el present sí que possibilita que es posin en marxa estratègies de defensa. Des del PNAP s'han presentat al·legacions per saber el cabal que realment baixa pel riu i mirar de demostrar els impactes de la seva disminució en les espècies. I l'informe de Ródenas s'ha usat per alguns consistoris per reclamar a l'empresa el pagament d'instal·lació i la compensació dels impactes.

Aquestes estratègies es troben en el present amb estructures que defensen els interessos del capital, tal i com va passar en el transcurs de les obres amb les resistències que es van oposar. Això d'alguna manera materialitza la memòria en allò que s'ha estipulat com a

vàlid i se segueix reproduint. Grau denuncia que la Confederació Hidrogràfica de l'Ebre, l'òrgan que actualment té més capacitat de presa de decisions sobre les qüestions ecològiques a la zona, tot i ser un organisme públic estatal té un biaix a favor de tot el que és l'explotació hidroelèctrica, cosa que es fa evident, per exemple, perquè posen moltes dificultats per fer al·legacions. Ródenas, per la seva banda, explica que els litigis s'han guanyat, però amb molta energia i parcialment "No ha sigut un judici que digui, vale, tenen raó tots els anys, si no vale tenen raó aquest any. I l'any següent has de tornar a denunciar i cada dos o tres anys guanyem algun judici i ens paguen una part del que nosaltres demanem".

Aquest escenari mostra que en el nou context es retrobem disputes del passat, i encara que es presenta un marc més ampli per lliurar-se, també es reactiven les estratègies de protecció del capital per part de l'administració. La percepció de trobar-se amb un capital amb el qual es molt difícil negociar o disputar també la van expressar els alcaldes tant de Valls de Cardós, com de Lladorre. Joel Baró el batlle de Vall de Cardós, en referència al control de les concessions per part de l'empresa i a la dificultat per plantejar projectes de centraletes pròpies, ho explica així "Són unes macroestructures tant a nivell de gestió hidroelèctrica com a nivell del tipus d'empreses que ho porten que ho veus molt fora de l'abast de poder incidir." Joel rememora d'aquesta manera les dificultats per governar al marge de les ingerències del capital, les quals van tenir el seu moment fundacional a la vall amb les obres de construcció del complex.

Finalment, Grau recorda que les concessions són temporals i posa sobre la taula que el contracte recull que, quan se'n vagi, l'empresa concessionària haurà de restituir el territori com se'l va trobar. És a dir: desfer les preses i canonades, desmantellar les centrals, tancar les caveres, retirar el formigó de les preses i un llarg etc. L'expert remarca la inversemblança d'aquest compromís però, alhora, la seva vigència, i exposa que el moment de la caducitat serà clau per veure el posicionament del govern, un moment en què es podria decidir restaurar els ecosistemes i tancar allò que no sigui imprescindible, per més impossible que pugui semblar. També pot ser que es configuri com un moment de ressorgiment dels conflictes que es van donar amb l'arribada de les hidroelèctriques, definint la relació de continuïtat entre el passat i el present, on es posa de manifest, fins a quin punt, els conflictes que es van instal·lar a la vall resten presents, i com les disputes de règims de valor segueixen lliurant-se. Bergson (1977) dirà que "Sens dubte, no pensem més que amb una part petita del nostre passat: però és amb el nostre passat tot sencer,

inclosa la nostra curvatura de l'ànima original, com desitgem, estimem, actuem" (48). Amb les seves reflexions, l'autor convoca allò que queda ancorat dels records com a configuracions primàries de la vida social. Recuperar les memòries soterrades i els relats que sonen inversemblants constitueix una estratègia per resignificar el passat, perquè aquest esculpeixi noves curvatures a l'ànima que condueixin a noves maneres de desitjar, estimar i actuar.

6. Conclusions

Al llarg d'aquestes pàgines s'ha fet una compilació i interpretació dels relats corals creuats amb especial èmfasi en les memòries de dones, les persones migrants internes i la classe treballadora, i sobre les memòries clandestines (Pollak 1989) al voltant de la construcció del complex de l'alt Cardós al poble de Tavascan. Gràcies a aquest treball i la imbricació dels marcs teòrics dels estudis de la memòria i l'ecologia política, s'ha comprovat que a camp afloren dos relats en disputa, un que configura la història nacional i un altre que recopila les memòries subterrànies dels fets. Aquests revelen que el projecte va representar un moment de crisi i transformacions radicals per la regió. Procedint des de la pràctica dels treballs de memòria (Jelin 2002) es revela el potencial dels records generitzats per interpel·lar el relat hegemònic, desvetllant disputes que van trobar la seva gènesi en les *obres* i continuen en pugna en el present confrontant els règims de valor diferents. Finalment, s'evidencia com contextos canviants poden possibilitar la representació de records que havien estat soterrats i que permeten visitar el passat per resignificar-lo, identificant-se en el present des de nous paradigmes, per traçar accions futures amb capacitat per subvertir els marcs de referència (Bastide 2006). A continuació es desglossen més detalladament aquestes conclusions.

En primer lloc, s'ha comprovat, amb la recopilació de memòries de camp i de fons documentals i d'arxiu, la perdurabilitat de les cadenes de pensament que es mantenen vives sobre els fets a Tavascan, i s'expressen representades, d'una banda, en un relat configurat com a història nacional (Pollak 1989) de la dictadura que presenta les *obres* com un projecte de salvació d'una Catalunya pirenaica en estat de letargia, aïllada i sense valor, per tal de justificar l'arribada del capital i posar-la al servei de la producció hidroelèctrica. D'altra banda, s'evoca un relat divers i canviant amb ell mateix, que evoca memòries fetes de contradiccions i pedaços de records individuals i corals perquè es construeixen de relat i identitat, i junts expliquen una memòria inacabada i canviant d'uns fets que van tenir llums i ombres. Aquesta memòria revela que el projecte va representar canvis radicals i irreversibles en el cos polític, social i individual (Scheper-Hughes i Lock 1987) de Tavascan. Aquests canvis s'interpreten de manera canviant donada la dimensió de complexitat i polièdrica dels records, les memòries en aquest sentit recorden al

mateix temps les condicions d'explotació en les que es van donar les obres, i valoren les noves oportunitats de feina que van oferir (contractes, drets laborals, hostals, relloguers, etc.) donant fe de la diversitat. En ocasions es rememora nostàlgicament un passat d'unió i suport entre les famílies que s'ha perdut per les transformacions que va empènyer el capital, alhora que se celebra la millora de les condicions de la vida material que també va representar. D'una banda, es denuncien els grans impactes que va tenir pel sentiment d'identitat col·lectiva, per exemple l'expropiació de les terres, i de l'altra, que posa sobre la taula el desig que hi havia de marxar de la vall i es defuig contundentment que aquest passat torni, confessant-ne la seva duresa, especialment per a les dones.

Pel que fa a l'altre relat, s'hi troben arguments des dels quals es destaca la magnificència de les obres en els aspectes tècnics i en l'empresa faraònica que van representar. A més s'ha pogut comprovar com aquesta manera de representar les obres perdura avui dia ancorada en dispositius memorialístics que exclouen gran part de les memòries incòmodes de la seva narrativa.

Amb el treball queda revelada la condició narrativa d'aquesta memòria oficial, que per més que es pretengui unitària i total, es demostra que està feta d'oblits i silencis. Ens trobem així davant del que el catedràtic Delgado (2017) anomena una "colossal màquina d'oblidar, un extraordinari dispositiu amnèsic, que esborra tots aquells elements que poguessin considerar-se superflus, disfuncionals o contraindicats en relació amb les metes ideològiques a aconseguir." En aquest cas la meta ideològica de controlar els relats que expliquen els fets al servei de crear una narrativa que justifiqui la continuïtat del desplegament del capital arreu.

En aquest sentit també s'ha pogut evidenciar com en diverses ocasions, el mateix esdeveniment es recorda de maneres molt diferents en funció de qui està recordant. Per exemple, sobre les persones que van morir mentre treballaven, serà clau la posició social ocupada per valorar aquestes mort. Per part de dos extreballadors de la companyia s'interpreten com a inevitables i coherents en unes obres tant massives, en canvi per part de les filles que demanen les restes dels seus pares, les morts són un present a restituir, i per la vídua, és un silenci a preservar que no ha trobat un context per expressar-se. També les transformacions i impactes negatius en la naturalesa es recorden i expliquen diferent en funció de qui recorda. Les

persones vinculades a les *obres*, parlen d'energia verda amb escassos danys pel medi, mentre que els expert reporten severos perjudicis.

En segon lloc, ha quedat reflectit que és crucial el “treball de memòria generitzat” Troncoso i Piper (2015) per tal d'accedir a un relat de la vall que incorpora la vivència de les dones, de la classe treballadora i de les migrants internes i que qüestiona el subjecte pretesament universalitzador de la “tradició del Gran Home Blanc” (Okely 1992, 7 a Pujadas 2000, 19).

Sense els aspectes provinents de l'experiència dels subjectes marginats, es té accés tan sols a unes memòries altament parcials, unidireccionals i androcèntriques que estan al servei de la imposició d'un punt de vista gairebé exclusiu dels homes adults, d'elits polítiques, econòmiques o culturals, pretenent-se neutre i aplicable al conjunt de totes les societats (Pujadas 2000). Els elements fonamentals que han aparegut disputant el monocultiu d'una narració androcèntrica han estat: el desig de marxar de la vall per part de les dones, donada la sobrecàrrega de treball; les dures condicions de feina de les *obres* reservades als treballadors migrants interns; la cruesa dels relats de migració tenyits d'enyorança i dificultat; o la voluntat emancipadora de les persones que deixaven el poble per anar a treballar a nuclis més grans. Totes aquestes experiències disputen el relat que es fa passar per universal, però que ha vingut limitant severa i greument les possibilitats de rememoració i anàlisi del passat, així com la construcció identitària plural i diversa.

En tercer lloc, es pot concloure que hi ha disputes que es van donar en aquell moment que perduren en el present. Tot i la imposició dels marcs de referència que es van assentar amb les hidroelèctriques, es pot afirmar s'han localitzat conflictes que resten vius en el present i fan referència a pugnes entre diferents règims de valor, aquestes són: en primer lloc, la restitució del valor de la localitat davant de l'empresa a través del pagament d'un cànon per a la instal·lació de les seves infraestructures que fins al moment s'havien mantingut a la zona gratuïtament. I en segon, les accions per demostrar els grans impactes que continuen causant les hidroelèctriques al medi ambient, amb la demanda de compensació d'aquests impactes i amb l'accés al coneixement real del cabal de riu que deixen baixar.

Aquests conflictes es dirimeixen en un marc d'aliances entre el capital i l'administració que va tenir la seva gènesi en el moment de la instal·lació de les hidroelèctriques i segueix consolidat en el present tal i com es pot comprovar per exemple, en la defensa de les hidroelèctriques per part de la CHE, en les dificultats d'emprendre accions legals amb les companyies, o en les seves ingerències en tot el que té a veure amb una gestió més autosuficient de l'aigua per part dels municipis de la zona. Sobre aquesta qüestió, el treball permet concloure que hi ha records que no van trobar el canal per ser expressats en el passat, que poden trobar en el present les condicions per fer-ho i revifar les disputes sorgides amb la instal·lació del capital a la zona, restituint, d'aquesta manera règims de valor en el context actual i possibilitant que en el present es puguin interrogar les decisions del passat i els seus impactes, sense eludir informacions.

Finalment, amb la recerca s'observa que les pràctiques de memòria tenen potencial polític de transformació social, en la mesura que construeixen agències configurant un interès comú d'investigadores feministes crítiques.

Es demostra que la compilació de fonts orals configura processos de disputes simbòliques de significat que obren esquerdes a l'hegemonia del relat per part del poder, i faciliten reinterpretacions del passat, que construeixen identitats en el present i orienten noves accions en el futur. Com diran les autores Troncoso i Piper (2015) "(...) problematitzar narracions hegemòniques del passat obre a la vegada la possibilitat de construir altres presents i somiar amb futurs i existències possibles." (86). Es pot afirmar que aportar el relat de les dones, de persones migrants internes, recuperar el registres de les persones que van morir i les condicions de treball de les obres, parlar de les corrupteles i al mateix temps posar en valor les transformacions que van reportar canvis rellevants per a la localitat, és el material del que estan fetes les narratives que problematitzen les versions hegemòniques del passat, en aquesta investigació. La seva indagació té potencial per ampliar la mirada cap la configuració que es té sobre la política hidràulica del règim. Tal com farà Bastide (2006), amb el seu concepte marcs de referència, explicant-lo com la capacitat per determinar què es recorda i transmet com a vàlid i què no. Seran, segons l'autor són les relacions socials desiguals, les que estableixen què s'ha de recordar i què no. La proposta vol aportar un gra de sorra a la subversió d'aquests marcs de referència, a allò que val la pena ser recordat, encara que sigui de manera ínfima i en plena consciència de

les limitacions de la intenció i l'empresa. Es fa en el sol acte de posar recerca i recursos per localitzar noms, edats, mapes o causes de la mort a uns relats que han estat menys atesos, relats de dones, treballadores i del camp. Com dirà Javier Martínez Gil "A les històries de les memòries ofegades, al "dolor ocult dels pantans", encara li resten moltes línies per escriure." (Fernández i Marcos 2019, 38)

Els feminismes comunitaris van ser un element fonamental per a possibilitar un espai de pensament des del qual preguntar-se per les conseqüències dels projectes extractius hidroelèctrics als Pirineus. Així mateix, les memòries que emergeixen a camp i que venen de posicions que han tingut menys representació a l'esfera de poder, aporten nous prismes que qüestionen el relat actual. Es conclou així que els enunciats que es fan des de les posicions silenciades, marginades, oprimides o empobrides, tenen capacitat per fer trontollar la il·lusió de control i domini del relat i la vivència hegemònica i habiliten noves possibilitats de pensament, identitat i acció.

7. Futures ampliacions

Al llarg de la investigació, diversos elements han quedat fora dels marcs del treball, són direccions que la recerca no ha pogut emprendre perquè descentraven la temàtica o la delimitació geogràfica. També es tracta de punts cecs de la investigació i d'elements que al llarg del procés s'ha detectat que havien estat rellevants, però que ja no s'han pogut abordar. Tot i que no hi figurin, es tracta de qüestions que hauria estat important tenir en compte o que seran interessants per a futures línies d'investigació en la temàtica, i que aportarien dimensions rellevants per a l'etnografia.

En primer lloc, pel que fa als punts cecs o elements en què hauria convingut aprofundir, se'n destaquen tres. El primer té a veure amb una representació parcial de la població de Tavascan: s'ha tractat les habitants del municipi de manera força indiferenciada. Si bé s'ha citat el seu nom, la casa i mínimament el seu rol en els fets, no s'han detallat, per exemple, les diferències entre les cases fortes de la localitat. El segon fa referència a la política *dessarrollista* del règim en la qual es van desplegar les obres i sobre la que hauria estat rellevant aprofundir per comprendre millor en quines condicions estructurals es donaven les construccions. I el tercer té a veure amb l'aprofundiment en les estratègies de patrimonialització que s'han desplegat a la zona.

En segon lloc, és important posar de manifest que aquest disseny etnogràfic s'ha caracteritzat per la troballa al camp d'abundants i plurals qüestions al voltant dels esdeveniments. Això ha convertit la tasca de delimitació de la temàtica i de la zona en una feina important i complicada. De totes les ramificacions de la qüestió que s'han evocat al camp, les que més naturalment s'haurien continuat abordant són l'ampliació del treball amb les cartografies participatives per a la geolocalització de les terres expropiades a les veïnes de la zona, ja que tan sols s'han recollit dues zones de les, com a mínim, sis localitzacions que es van veure afectades. En aquest sentit, s'ha trobat una persona que pot seguir ampliant aquesta part de la recerca, la primera ubicació en la qual es continuaria treballant seria la carretera que va cap a les bordes de Noarre i les bordes de Noarre mateixes.

El segon element en què s'hauria pogut aprofundir té a veure amb els conflictes a la zona que es van iniciar quan va aterrar-hi el capital i que les informants han compartit al camp perquè segueixen actius al poble. En el marc de l'informe se'n

recullen dos, però van ser més els que van emergir. Un d'ells està relacionat amb la possibilitat de recomprar les terres que va oferir la companyia i els possibles tractes de favor que, segons han assenyalat algunes informants, es van donar en les vendes. L'altre té a veure amb una disputa veïnal, també en el marc de les expropiacions, ja que van dividir el terreny d'un veí que reclamava resoldre la seva problemàtica expropiant una altra zona pertanyent a una altra casa. Aquest malentès va dur a revelar la informalitat que va embolcallar els processos d'expropiació, mancats de documents oficials i de criteris objectivables, segons les fonts recollides.

Un tercer element per continuar les investigacions té a veure amb ampliar la compilació de memòries clandestines buscant les filles dels treballadors morts a les obres que han reclamat les restes dels seus familiars, les vídues i visitant algunes de les poblacions d'on més persones van marxar amb els autocars de COPISA, per recollir la seva vivència de despoblament i el seu balanç de les obres. Aquesta qüestió seria molt interessant perquè donaria continuïtat a un eix central de l'etnografia, com també ho seria una ampliació generacional i territorial per comprendre de quina manera les netes, que no van viure els esdeveniments, els rememoren i construeixen la seva identitat.

I finalment, una altra via natural a seguir seria la d'indagar en els dos arxius que s'han referenciat des del camp com a possibles fonts primàries on localitzar dades historiogràfiques dels esdeveniments: l'arxiu de COPISA i les afiliacions que feia la Guàrdia Civil.

Aquesta etnografia sí que planteja una acció de continuïtat, perquè des del camp s'han proposat dues presentacions dels resultats: una per part de l'alcalde de Lladorre i l'altra per part de l'Àgora Pallaresa, un col·lectiu de mobilització social de la zona. S'ha aconseguit una petita subvenció per poder fer aquestes devolucions per part del Memorial Democràtic de Catalunya, i es planifica fer-ho un cop entregada l'etnografia.

Fonts bibliogràfiques

- Agar, Michael. 1992. "Hacia un lenguaje etnográfico." A *El surgimiento de la Antropología Postmoderna*, compilat per Carlos Reynoso, 115-137. Barcelona: Gedisa.
- Alayo, Joan Carles. 2007. *L'electricitat a Catalunya: de 1875 a 1935*. Lleida: Pagès Editors.
- Bastide, Roger. 2006. "Memoria colectiva y sociología del bricolaje." A *Teoría y análisis de la cultura*, editat per Gilberto Giménez, 131-157. México: CONACULTA.
- Bergson, Henri. 1977. *Memoria y vida*. Textos escogidos por Gilles Deleuze. Traducción de Mauro Armiño. Madrid: Alianza Editorial.
- Beltran, Oriol i Ismael Vaccaro. 2014. *Parcs als comunals: la patrimonialització de la muntanya al Pallars Sobirà*. Barcelona: Generalitat de Catalunya, Direcció General de Cultura Popular, Associacionisme i Acció Cultural.
- Bourdieu, Pierre. 2010. "Comprender." A *La miseria del mundo*, editat per Pierre Bourdieu, 527-543. Buenos Aires: Fondo de Cultura Económica.
- Bourdieu, Pierre. 2011. "Estrategias de reproducción y modos de dominación." A *Las estrategias de la reproducción social*, 15-46. Buenos Aires: Siglo XXI Editores.
- Camprubí, Lino. 2023. *Los ingenieros de Franco: Ciencia, catolicismo y Guerra Fría en el Estado franquista*. Barcelona: Crítica.
- Clemente Martínez, Chandra Kala. 2021. "Volver a los orígenes. Relacionalidad y biografía en adopciones transnacionales españolas-nepalíes." Tesi doctoral, Universitat Autònoma de Barcelona. Dipòsit Digital de Documents (DDD). <http://hdl.handle.net/10803/672040>.
- Clifford, James. 1992. "Sobre la autoridad etnográfica." A *El surgimiento de la Antropología Postmoderna*, compilat per Carlos Reynoso, 141-170. Barcelona: Gedisa.
- Colomé Llau, Lluís. 2017. *Vivències d'altres temps: Tavascan (1934-1979)*. Lleida: Pagès Editors.

- Da Silva Catela, Ludmila. 2001. *No habrá flores en la tumba del pasado: La experiencia de reconstrucción del mundo de los familiares de desaparecidos*. La Plata: Ediciones Al Margen.
- del Moral Ituarte, Leandro. 2006. "Planificación hidrológica y política territorial en España." A *El agua en el siglo XXI: gestión y planificación*, coordinat per José María Cuadrat Prats, 29-46. Zaragoza: Prensas Universitarias de Zaragoza.
- Delgado, Manuel. 1995. "Las estrategias de memoria y olvido en la construcción de la identidad urbana: el caso de Barcelona." A *Ciudad y cultura: Memoria, identidad y comunicación*, coordinat per D. Herrera Gómez, 95-121. Guadalajara: Universidad de Guadalajara.
- Delgado, Manuel. 2017. "El olvido como patrimonio: Los trabajos de borrado en la construcción social del pasado." Conferència pronunciada al II Seminari "Paisajes del habitar industrial en el sur de Chile", Universidad Austral de Chile, Valdivia, 11 de maig de 2017.
- Etchard, Nicolle Pauline. 2011. "Violencia y sufrimiento tóxico: la lucha por la justicia ambiental en Dayuma, Amazonía Ecuatoriana." Tesi de mestratge, FLACSO Sede Ecuador. <http://hdl.handle.net/10469/3358>.
- Fassin, Didier. 2009. "Another Politics of Life Is Possible." *Theory, Culture & Society* 26 (5): 44-60. <https://doi.org/10.1177/0263276409106349>.
- Federici, Silvia. 2013. "Contraatacando desde la cocina" [1975]. A *Revolución en punto cero: Trabajo doméstico, reproducción y luchas feministas*, 49-59. Madrid: Traficantes de Sueños.
- Fernández, Mª Ángeles i Jairo Marcos. 2019. *Memorias ahogadas*. Brussel·les: Grupo Confederal de la Izquierda Unitaria Europea/Izquierda Verde Nórdica [GUE/NGL]. <http://biblioteca.hegoa.ehu.eus/entry/45610>.
- Ferrándiz, Francisco. 2023. "Antropología social y estudios de memoria: claves de intersección y engranaje." *Arxiu d'Etnografia de Catalunya* 25: 13-40. <https://doi.org/10.17345/aec25.13-40>.
- Franquesa, Jaume. 2020. "Haciendo y deshaciendo baldíos: Dinámicas de valor y conflictos energéticos en la Cataluña Sur." *Revista Andaluza de Antropología* 18: 77-97. <https://doi.org/10.12795/RAA.2020.i18.05>.

- Franquesa, Jaume. 2023. *Entre molinos y gigantes: La lucha por la dignidad, la soberanía energética y la transición ecológica*. Madrid: Errata Naturae.
- Gensburger, Sarah i Sandrine Lefranc. 2024. *Tejer el pasado: ¿Para qué sirven las políticas de memoria?* Traducció de Lucía Navarro i Alberto Haller. València: Barlin Libros.
- Guber, Rosana. 2011. "La entrevista etnográfica o el arte de la 'no directividad'." A *La etnografía: método, campo y reflexividad*, 69-91. Buenos Aires: Siglo XXI.
- Halbwachs, Maurice. 2004a. *La memoria colectiva*. Traducció d'Inés Sancho-Arroyo. Zaragoza: Prensas Universitarias de Zaragoza.
- Halbwachs, Maurice. 2004b. *Los marcos sociales de la memoria*. Barcelona: Anthropos Editorial.
- Harvey, David. 2004. "La acumulación por desposesión." A *El nuevo imperialismo*, 99-121. Madrid: Akal.
- Institut Cartogràfic de Catalunya. 2000. *El servei de prevenció d'allaus a Catalunya*. Monografies tècniques, 1. Dirigit per Jaume Massó i Cartagena. Barcelona: Institut Cartogràfic de Catalunya. (Referència completada associant el director de l'ICGC i el títol de la monografia del 2000)
- Jelin, Elizabeth. 2002. *Los trabajos de la memoria*. Madrid: Siglo XXI de España Editores.
- Lacombe, Eliana. 2017. "Historia oral y enfoque etnográfico: Una propuesta ético-metodológica para el abordaje de memorias sociales sobre el pasado reciente." Repositorio Digital UNC, Facultad de Filosofía y Humanidades, Universidad Nacional de Córdoba. <http://hdl.handle.net/11086/550577>.
- del Màrmol Cartañá, Camila. 2007. "Complejos de memoria y posibilidades para su descolonización." Tesi doctoral, Universitat de Barcelona. Dipòsit Digital de la UB.
- Mateu, Xavier. 1983. *El Pallars Sobirà: estructura socio-econòmica i territorial*. Barcelona: Caixa d'Estalvis de Catalunya.

- Narotzky, Susana i Niko Besnier. 2020. "Crisis, valor y esperanza: repensar la economía." *Cuadernos de Antropología Social* 51: 23-48. <https://doi.org/10.34096/cas.i51.8192>.
- Pollak, Michael. 1989. "Memoria, olvido, silencio." *Revista de Estudios Históricos* 2 (3): 3-15.
- Pujadas Muñoz, Joan Josep. 2000. "El método biográfico y los géneros de la memoria." *Revista de Antropología Social* 9: 127-158.
- Romero Renau, Luis del. 2013. "La construcción de sociedades hidráulicas: el caso de España y del Oeste de EE. UU." *Cuadernos de Geografía* 93: 53-77. <https://dialnet.unirioja.es/descarga/articulo/4732473.pdf>
- Sánchez Juny, Martí i Josep Dolz Ripollès. 2006. "La política hidràulica durant el franquisme." A *El franquisme a Catalunya (1939-1977)*, Vol. 3: *La immigració, el desarrollismo i la resistència cultural (1959-1968)*, dirigit per Josep Maria Solé i Sabaté i coordinat per Sonsoles Miguel, 69. Barcelona: Edicions 62.
- Sánchez Viniegra, Dionisio. 2016. *Tavascan. 1959 - 1975. Los valores humanos en la ingeniería*. Tremp: Garsineu Edicions.
- Sarkis, Diana. 2018. "Muerta a trabajar: Consideraciones feministas sobre la crisis (de la reproducción social) en Vélez Málaga (España)." *Revista Andaluza de Antropología* 14: 89-107. <https://dialnet.unirioja.es/metricas/documentos/ARTREV/6400573>.
- Scheper-Hughes, Nancy i Margaret M. Lock. 1987. "The Mindful Body: A Prolegomenon to Future Work in Medical Anthropology." *Medical Anthropology Quarterly* 1 (1): 6-41. <https://doi.org/10.1525/maq.1987.1.1.02a00020>.
- Swyngedouw, Erik. 2007. "TechnoNatural Revolutions: The Scalar Politics of Franco's Hydro-Social Dream for Spain, 1939-1975." *Transactions of the Institute of British Geographers* 32 (1): 9-28. <https://doi.org/10.1111/j.1475-5661.2007.00233.x>.
- Svampa, Maristella. 2013. "«Consenso de los Commodities» y lenguajes de valoración en América." *Nueva Sociedad*, no. 244: (marzo-abril): www.nuso.org.

Troncoso, Leyla i Isabel Piper. 2015. "Género y memoria: articulaciones críticas y feministas." *Athenea Digital* 15 (1): 65-90: <https://doi.org/10.5565/rev/athenea.1231>.

Vasallo, Brigitte. 2026. *La fosa abierta*. Barcelona: Anagrama.

Yusta Rodrigo, Mercedes. 2014. "El pasado como trauma: Historia, memoria y «recuperación de la memoria histórica» en la España actual." *Pandora: revue d'études hispaniques* 12: 23- 41.

2. Fonts Documentals i Digitals

BOE (Boletín Oficial del Estado). 1960. *Resolución de la Dirección General de Industria por la que se autoriza a 'Fuerzas Eléctricas de Cataluña, Sociedad Anónima', la instalación de una central hidroeléctrica denominada 'Tabescán'*. BOE, núm. 97, 22 de abril de 1960, pág.5245. <https://www.boe.es/buscar/doc.php?id=BOE-A-1960-6747>.

Centre d'Interpretació de l'Aigua de Tavascan. 2026. *Calaix històric*. La Paeria, Ajuntament de Lleida. Accedit el 26 de maig de 2026. <https://cultura.paeria.cat/ca/centre-dinterpretacio-de-laigua-de-tavascan>.

ENHER [Patrimoni Hidroelèctric]. 2022. *Inicis d'Enher (1a part)*. Vídeo de YouTube, publicat originalment el 22 de setembre de 2011. <https://www.youtube.com/watch?v=WhQhVHhLURE>

ENHER [Patrimoni Hidroelèctric]. 2022. *Inicis d'Enher (2a part)*. Vídeo de YouTube, publicat originalment el 22 de setembre de 2011. <https://www.youtube.com/watch?v=28v5NCUeVbk>

IDESCAT (Institut d'Estadística de Catalunya). 2026. *Secció històrica: Lladorre*. Accedit el 26 de maig de 2026. <https://www.idescat.cat/pub/>

INE (Instituto Nacional de Estadística). 2026. *Alteraciones de los municipios en los Censos de Población desde 1842: Lladorre*. Accedit el 26 de maig de 2026. <https://www.ine.es/intercensal/intercensal.dosearch=1&cmbTipoBusq=0&textoMunicipio=Lladorre>.

Perisé, Eva, Jordi Solà i Xavier Tarraubella. 2013. *El Pallars il·lumina Catalunya*. Catàleg de l'exposició coordinada per Xavier Tarraubella inaugurada a l'Arxiu Comarcal del Pallars Sobirà, 18 de juliol. Sort: Arxiu Comarcal del Pallars Sobirà.

Redacción Carbono. 2021. *Daño al territorio y a los cuerpos: así impacta el extractivismo en la salud de los humanos*. <https://www.carbono.news/salud-y-alimentacion/dano-al-territorio-y-a-los-cuerpos->

Torres Tejerina, Fidelio. 2001. *1958 - 1975 FECSA I COPISA: 358 MVA Hidráulicos instalados desde el lago de Certascan a Llavorsí*. Testimoni inèdit.

3. Fonts d'Arxiu

Arxiu Comarcal del Pallars Sobirà

Fons de l'Ajuntament de Lladorre (Fons número 133):

- *Padró municipal d'habitants de 1945*. Topogràfica 212, codi unitat 212.
- *Padró municipal d'habitants de 1955*. Topogràfica 213, codi unitat 213.
- *Padró municipal d'habitants de 1960*. Topogràfica 214, codi unitat 214.
- *Padró municipal d'habitants de 1965*. Topogràfica 839, codi unitat 215.
- *Padró municipal d'habitants de 1970*. Topogràfica 1152, codi unitat 1152.

Registre Civil de Lladorre

Secció de Naixements:

- *Llibre de Naixements*. Tom IX (1922-1934).
- *Llibre de Naixements*. Tom X (1934-1948).
- *Llibre de Naixements*. Tom XI (1948-1961).

Secció de Defuncions:

- *Llibre de Defuncions*. Tom X (1948-1961).
- *Llibre de Defuncions*. Tom XI (1962-2003).

Secció de Matrimonis:

- *Llibre de Matrimonis*. Tom VIII (1948-1961).

ANNEXOS

Annex 1 Sistematització entrevistes anònimes

NOM	CASA	DIA	ESTAT
Espalandriu	Estaon	02/08/2025	ES VA PERDRE L'ENTREVISTA
Maria i Celestí	Casa Barrós	24/01/2024	TRANSCRITA MANUAL
Gertrudis i Maria	Casa Comenge	28/03/2024	TRANSCRITA MANUAL
Nativitat	Casa Ginesta	29/03/2024	TRANSCRITA MANUAL
Martina	Casa Barrós	24/03/2024	NOTES MANUAL
Manuel i Jaume	Cantós i Nat	28/03/2024	TRANSCRITA MANUAL
Antonia	Casa Palobart	01/06/2024	TRANSCRITA MANUAL
Antonia 2	Casa Palobart	02/06/2024	TRANSCRITA MANUAL
Antonia 3	Casa Palobart	26/08/2024	TRANSCRITA MANUAL
Josep	Casa Ribó	01/06/2024	NOTES MANUAL
Eduard	Casa Ginesta	26/08/2024	TRANSCRITA MANUAL
Gertrudis i Maria 2	Casa Comenge i Mauri	26/08/2024	TRANSCRITA MANUAL
Concha	Landa		
José	Landa	30/08/2024	TRANSCRITA MANUAL
Antonia	Casa Serí	30/08/2024	TRANSCRITA IA
Salvador	Casa Mauri		
Matilde	Casa Mauri	13/11/2025	TRANSCRITA IA
Arcadi Castillo	Pirineu Watt	14/12/2025	TRANSCRITA IA
Locho	Ribera	13/12/2025	TRANSCRITA IA
Joel Baro 1	Alcalde de Ribera	11/12/2025	TRANSCRITA IA
Joel Baro 2		13/12/2025	TRANSCRITA IA
Rosa	Casa Berné	13/12/2025	TRANSCRITA IA
Trinitat	Casa Català	15/03/2026	
Àngela	Casa Català	15/03/2026	TRANSCRITA IA
Oriol Grau PNAP	Parc Natural Alt Pirineu	20/01/2026	TRANSCRITA IA
Maribel	Ribera de Cardós	01/05/2026	TRANSCRITA IA
Rosa 2	Casa Berné	01/05/2026	TRANSCRITA IA
Fermin Trujillo	Treballador Endesa – referent companyia	02/05/2026	NOTES MANUAL
Salva	Alcalde de Tavascan	02/05/2026	NOTES MANUAL
Xavi Ródenes	Enginyer forestal	16/05/2026	TRANSCRITA IA
Esther GeoSilva	Geosilva – Museu aire lliure	31/07/2026	NOTES MANUAL
Francesc_CentralProjectes	Central de projectes	03/08/2026	NOTES MANUAL
Vanessa	Fons Històric Endesa	18/02/2026	TRANSCRITA IA
Anna	Casa Barrós	26/08/2024	TRANSCRITA MANUAL

Annex 2 Seguiment cases

Núm. inen	CASA	ANY					COMENTARIS I DUBTES	RELACIÓ AMB LES OBRES
		1945	1950	1960	1965	1970		
1	Manvant	Jacinto Serrado Colomé Aurelia Faure Llistet Maria Serrado Faure <i>Elena Serrado Faure</i>	Jacinto Serrado Colomé Aurelia Faure Llistet	Jacinto Serrado Colomé Aurelia Faure Llistet	Jacinto Serrado Colomé Aurelia Faure Llistet Ricardo Fariós Pons Maria Serrado Faure Jacinto Fariós Serrado Ricardo Fariós Serrado	Jacinto Serrado Colomé Aurelia Faure Llistet Ricardo Fariós Pons Maria Serrado Faure Jacinto Fariós Serrado Ricardo Fariós Serrado	La Maria torna amb el seu marit i tenen els dos fills a Tabernán, ara ja cap dels dos hi viu al poble, però Ricardo ve de tant en tant. La Maria filla de casa Manvant, i ell (el seu home) era de Salas. Tenen a Ricardo i Sema que viuen aquí a Mallorca. La Helena té 4 fills (Jofredo, Mado, Helena Cioqui) i Llorens (Tito)	El marit de Helena era topògraf, es van conèixer i van anar cap a Barcelona. Tenien una Jondá i donaven de menjar, a la Maria se la recorda per cuinar molt bé
2	Casa Pey	Jacinto Lluís Lluís Maria Feliu Punsola Jacinto Lluís Feliu Maria Lluís Feliu	Jacinto Lluís Lluís Maria Feliu Punsola	Jacinto Lluís Lluís Maria Feliu Punsola	Jacinto Lluís Lluís Maria Feliu Punsola	Jacinto Lluís Lluís Maria Feliu Punsola	Però la Maria Punsola Feliu se la va conèixer com a casa de Lluís. La casa de la mare és casa Lluís i la de la filla casa Pey. I el pare de casa Masobreta. Hi ha 4 penes que es diuen Feliu Punsola, Maria, Rosario, Juan i Juana. Potser és interessant saber d'on venen. Qui és Maria Bernaduca Micois?	Casa Pey el pare hi va treballar sembla
3	Casa Manuel	Maria Bernaduca Micois	Manuel Escollà Baró Josefa Colomé Babot Eugenio Escollà Colomé Julian Escollà Colomé Leonor Escollà Colomé Julian Escollà Colomé	Manuel Escollà Baró Josefa Colomé Babot Eugenio Escollà Colomé Julian Escollà Colomé	Manuel Escollà Baró Josefa Colomé Babot Eugenio Escollà Colomé Julian Escollà Colomé	Manuel Escollà Baró Josefa Colomé Babot Eugenio Escollà Colomé Julian Escollà Colomé	Van marxar a França i es va quedar la casa la germana que es deia Maria que va viure aquí un temps i després va anar a Llívia i que ja va morir i ara hi viu el fill. Això em comenta la Pè. Jo al poble sento que Manuel va morir el 12/12/1971 i el fill Julian es fons que torna a sortir al poble del 75, perquè entre desembre del 78 (que es dona de baixa) i juliol del 79 torna. Bueno i després surt Leonor també fins al 60	No sé si hi van treballar
3	Casa Manuel		Jacinto Lluís Feliu Leonor Escollà Colomé Maria Lluís Escollà Jacinto Lluís Escollà	Jacinto Lluís Feliu Leonor Escollà Colomé Maria Lluís Escollà Jacinto Lluís Escollà	José Punsola Babot Maria Torrent Feliu Fernando Punsola Feliu Roman Punsola Feliu Salvador Queró Solé Maria Punsola Feliu Maria Queró Punsola	José Punsola Babot Maria Torrent Feliu Fernando Punsola Feliu Roman Punsola Feliu Ramon Punsola Feliu		
4	Casa Lluís	José Punsola Babot Maria Torrent Feliu Fernando Punsola Feliu Irene Punsola Feliu Roman Punsola Feliu Maria Punsola Feliu Josefa Punsola Feliu	José Punsola Babot Maria Torrent Feliu Fernando Punsola Feliu Roman Punsola Feliu Salvador Queró Solé Maria Punsola Feliu Maria Queró Punsola	José Punsola Babot Maria Torrent Feliu Fernando Punsola Feliu Roman Punsola Feliu Salvador Queró Solé Maria Punsola Feliu Maria Queró Punsola	José Punsola Babot Maria Torrent Feliu Fernando Punsola Feliu Roman Punsola Feliu Ramon Punsola Feliu	Fernando Punsola Feliu José Punsola Babot	Van marxar. Sembla que la va comprar el Salvador de la Masobreta	No sé si hi van treballar
5	Casa Colomé	Blas Punsola Colomé Antonia Colomé Babot Dionisio Punsola Colomé Manuel Punsola Colomé Generosa Punsola Colomé Jefè Punsola Colomé	Dionisio Punsola Colomé Teresa Fabregas Solans Salvador Punsola Fabregas José Punsola Fabregas Antonia Colomé Babot	Dionisio Punsola Colomé Teresa Fabregas Solans Salvador Punsola Fabregas José Punsola Fabregas Antonia Punsola Fabregas	Dionisio Punsola Colomé Teresa Fabregas Solans Salvador Punsola Fabregas José Punsola Fabregas Antonia Punsola Fabregas	Dionisio Punsola Colomé Teresa Fabregas Solans Salvador Punsola Fabregas José Punsola Fabregas Antonia Punsola Fabregas	Ella era de fora i ell heno són els pares que té la casa rural el Pepe de Colomé. Van estar molt temps vivint a Llívia els pares. El seu pare és el que hi va treballar i sembla. Sembla que ella feia de treballadora sexual o es posava al fill amb el cuiner de la central i que van tenir una filla, potser és l'Antonia.	potser el pare hi va treballar, però poc temps
6	Sisco de Toledo		Juan Castell Badia Esther Punsola Vidal Francisco Javier Castell Punsola	Juan Castell Badia Esther Punsola Vidal Fc* Javier Castell Punsola M* Pilar Castell Punsola	Juan Castell Badia Esther Punsola Vidal Fc* Javier Castell Punsola M* Pilar Castell Punsola	Juan Castell Badia Esther Punsola Vidal Francisco Castell Punsola M* Pilar Castell Punsola	Sabem que marxaven tota la família a Barcelona a muntar un bar, potser per això no hi són l'any 1945, després tornen, però ja només sueten la germana que s'ha quedat la casa. La Publla, amb el seu marit i el seu dos fills. I la seva mare que no sabem perquè viu a una altra casa. La Esther, la publla es mor entre el 60 i el 70, per això al 75 aparquen tant sols el pare i els dos fills, i la Pilar, l'avia entre el 60 i el 65 també es mor	Ei, el Sisco hi va treballar i la casa van posar una botiga, primer la mare i després la filla
6	Sisco de Toledo		Pilar Vidal Ninou	Pilar Vidal Ninou				
7	Casa Andorra	Manuel Bernaduca Babot Carmen Punsola Colomé Manuel Bernaduca Punsola Angela Bernaduca Punsola Jacinto Andorra Riart Teresa Solé Samoca	Manuel Bernaduca Punsola Carmen Punsola Colomé Manuel Bernaduca Punsola Miguel Gracia Guadix <i>Angela Bernaduca Punsola</i>	Manuel Bernaduca Babot Carmen Punsola Colomé	Manel Bernaduca Babot Carmen Punsola Colomé	Manuel Bernaduca Punsola Carmen Punsola Colomé	Mare i pare del Manolo de Balaguer. Van viure al poble fins que van ser grans i quan jo no es van viure van baltar a Balaguer. Va morir la germana. Es va casar amb un de les obres i van anar a viure a Balaguer. Qu'és va casar amb un del de les obres?	Bar l'Aurora, no hi van treballar.
8	Casa Bernad		Federico Queró Ramón Rosario Feliu Punsola José Queró Feliu Federico Queró Feliu Julia Queró Feliu Barcelonès Queró Feliu	Federico Queró Ramón Rosario Feliu Punsola José Queró Feliu Barcelonès Queró Feliu	Federico Queró Ramón Rosario Feliu Punsola José Queró Feliu Barcelonès Queró Feliu	Rosario Feliu Punsola José Queró Feliu	Es traslladen a Santa Maria de Barberà 1974	Bar Mesa, només Federico hi va treballar
8		Ventura Queró Ramón Manuel Queró Bruniquel		Federico Queró Ramón Rosario Feliu Punsola José Queró Feliu Barcelonès Queró Feliu	Federico Queró Ramón Rosario Feliu Punsola José Queró Feliu Barcelonès Queró Feliu	Rosario Feliu Punsola José Queró Feliu		
9	Casa Escollà	Salvador Torrent Serrado Juana Feliu Punsola Aurora Torrent Feliu Maria Torrent Feliu Salvador Torrent Feliu Concepció Torrent Feliu Ramon Torrent Serrado	Juan Feliu Bernaduca Enrique Tomás Feliu Aurora Torrent Feliu M* Pilar Tomás Torrent Juana Tomás Torrent Ramon Torrent Serrado	Juan Feliu Bernaduca Enrique Tomás Feliu Aurora Torrent Feliu M* Pilar Tomás Torrent Juana Tomás Torrent Ramon Torrent Serrado	Enrique Tomás Feliu Aurora Torrent Feliu Pilar Tomás Torrent Juana Tomás Torrent Ramon Torrent Serrado	Enrique Tomás Feliu Aurora Torrent Feliu Pilar Tomás Torrent Juana Tomás Torrent Ramon Torrent Serrado	Van viure al poble, hi pugen les filles i netes. No van treballar a la central, eren de pages.	
9	Casa Escollà		Enrique Tomás Feliu Aurora Torrent Feliu M* Pilar Tomás Torrent	Enrique Tomás Feliu Aurora Torrent Feliu M* Pilar Tomás Torrent	Enrique Tomás Feliu Aurora Torrent Feliu M* Pilar Tomás Torrent	Enrique Tomás Feliu Aurora Torrent Feliu M* Pilar Tomás Torrent	Filla Casa 13 / Escollà. van morir, però van viure a aquí, ella va morir a Barcelona perquè se l'emportaven a l'hivern i ell va morir d'accident a l'hort. Tenen dues filles que són Pilar (que es va casar amb Antonio) i Juana. No hi viuen, però pugen molt.	no hi van treballar
9	Casa Escollà		Juana Tomás Torrent	Juana Tomás Torrent	Juana Tomás Torrent	Juana Tomás Torrent	Construcció COPISA Minero. Baja provisional en 1/12/1973 por traslado a Balaguer. Sembla que ets hi van logar la casa	
10	Casa Masobreta		Jacinto Queró Torrent Maria Carbonet Penlla Salvador Queró Torrent Jacinto Queró Carbonet Salvador Queró Carbonet Camila Queró Carbonet	Jacinto Queró Torrent Maria Carbonet Penlla Salvador Queró Solé Camila Queró Carbonet	Camila Queró Carbonet Antonia Cruz Queró	Jacinto Queró Torrent Maria Carbonet Penlla Jacinto Queró Solé	La Camila és la viuda de Basilio que va morir per accident a la central. Era un miner de Calceñi i portava 3 anys, van tenir una filla, l'Antonia i viuen a Balaguer. Al 60 hi ha un home just a sota al poble que es diu Salvador Queró Torrent, se pensa de ser el germà del Jacinto, ser de Camila. Però la Pè em va dir que ella pensava que era d'Escollà.	Ella es va casar amb un treballador que va morir. No sé si hi van treballar
10	Casa Masobreta			Jacinto Queró Torrent Maria Carbonet Penlla Jacinto Queró Solé	Jacinto Queró Torrent Maria Carbonet Penlla Jacinto Queró Solé	Jacinto Queró Torrent Maria Carbonet Penlla Jacinto Queró Solé	A partir del 60 sembla que les cases se separen, però segueix sent la família de casa masobreta. I alguns padrons el set (germà del pare) està.	
	Figura a una altra casa al padró del 1060 i del 65		Salvador Queró Torrent	Salvador Queró Torrent	Salvador Queró Torrent	Salvador Queró Torrent		
3	Casa Manuel						Està recollit al 3, perquè és la mateixa casa	

19-Casa Roca	Leandro Torrent Sarado Maria Torrent Roca Victoriano Torrent Torrent Eugenio Torrent Torrent Maria Torrent Torrent Feliscana Torrent Torrent	Leandro Torrent Sarado Maria Torrent Roca Eugenio Torrent Torrent Feliscana Torrent Torrent	Leandro Torrent Sarado	Leandro Torrent Sarado	Leandro Torrent Sarado	Leandro Torrent Sarado	Van viure els avis a la casa. Feliscana potser és viva i Pòbà que es va casar i Eugenio va marxar a Barcelona, està a la residència de Sonort.	No sé si hi van treballar
16-No sabem	Manuel Iglesias Tico Juan Colomé Fons Maria Colomé Queró Lluís Colomé Colomé	Manuel Iglesias Tico Juan Colomé Fons Maria Colomé Queró Lluís Colomé Colomé	Juan Colomé Fons Maria Colomé Queró Lluís Colomé Colomé	Juan Colomé Fons Maria Colomé Queró	Juan Colomé Fons Maria Colomé Queró	Juan Colomé Fons Maria Colomé Queró	Prosa que és vudó.	
17-Casa Ramonet	Dolores Castellà Bernaducci Juan Colomé Castellà Montserrat Colomé Castellà Concepcion Colomé Castellà Nieves Colomé Castellà Francisco Casanet Casanet Francisco Javier Sureda Salinas	Dolores Castellà Bernaducci Juan Colomé Castellà Montserrat Colomé Castellà Concepcion Colomé Castellà Fco. Colomé Castellà Enriqueta Tomsa Queró Manuel Colomé Tomás Francisco Colomé Tomás	Dolores Castellà Bernaducci Juan Colomé Castellà Montserrat Colomé Castellà Fco. Colomé Castellà Enriqueta Tomsa Queró Manuel Colomé Tomás Francisco Colomé Tomás	Alberto Amar Medina Concepcion Colomé Castellà			Juan i Maria van viure fins a vells agra i fins a morir i el Lluís està vivint a França. La van vendre no la massia i hi viuen uns anglesos i fa Nueves neta sembla que vi a Montblanc. La Concepcion es casa amb un treballador, ensenya vudó.	No sé si hi van treballar
18-Casa Queró	José Bosch Queró Maria Lluís Felu Maria Bosch Lluís	José Bosch Queró Maria Lluís Felu Maria Bosch Lluís	José Bosch Queró Maria Lluís Felu Maria Bosch Lluís	José Bosch Queró Rosario Bosch Queró Rosario Bosch Lluís	José Bosch Queró Rosario Bosch Queró Rosario Bosch Lluís	José Bosch Queró Rosario Bosch Queró Rosario Bosch Lluís	Aquests van quedar-se i ella va morir, tenien una nena que es diu Róser i van anar a viure a Sabadell. Ella va de casa Pxy. El 1973 marxen a Santa Maria de Barberà.	No sé si hi van treballar
19-Casa Mado	Manuel Colomé Sarado Josefa Queró Bernaducci José Colomé Queró Manuel Colomé Queró	José Colomé Queró Rosario Girón Marqués Manuel Colomé Girón Manuel Colomé Queró	José Colomé Queró Rosario Girón Marqués Manuel Colomé Girón Manuel Colomé Queró	José Colomé Queró Rosario Girón Manuel Colomé Girón Manuel Colomé Queró	José Colomé Queró Rosario Girón Manuel Colomé Girón Manuel Colomé Queró	José Colomé Queró Rosario Girón Manuel Colomé Girón Manuel Colomé Queró	Rosario de Mado i El Pipito que les vivendes.	José hi va treballar i Manuel no. A Rosalé se li han mort els dos fills.
20-Casa Larriba	Félix Larriba Clemente Remedios Sardà Grima	Félix Larriba Clemente Remedios Sardà Grima	Félix Larriba Clemente Remedios Sardà Grima	Félix Larriba Clemente Remedios Sardà Grima	Félix Larriba Clemente Remedios Sardà Grima Maria Forns Roge	Félix Larriba Clemente Remedios Sardà Grima Maria Forns Roge	Guardia Civil (Guadalupea, Silges, Lladore), en realitat era una casa que es deia Roqueta d'una gent que estan a França i ella va atendre el part de la Pèl, agudava a estudiar per El Rell i van fer un fet que es mossos d'esquadra la Lluís – Damian. Al 78 el padri que marxen a Lleida, al 79 el padri que era el que treballador de la Construcció COPISA – Electricista	Hí van treballar
21-Casa Gaspa	Josefa Badà Sarado Lorenzo Gaspa Badia	Lorenzo Gaspa Badia Margarita Gaspa Badia	Lorenzo Gaspa Badia Margarita Gaspa Badia	Lorenzo Gaspa Badia Margarita Gaspa Badia	Lorenzo Gaspa Badia Margarita Gaspa Badia	Lorenzo Gaspa Badia Margarita	Cosins del pare de la Pèl i feta una germana que es diu Carmen que és la mare de la Carmen que tenia de germana a Montor / Joan i Assumpció i la Carmen filla de que tenen el telèfon, va tenir a Carmen i Rosa i Joan que viuen a Barcelona.	No sé si hi van treballar
22-Casa Felu	Margarita Gaspa Badia	Julian Fort Solana Dominga Felu Brinquel José Colomé Marqués Angela Fort Felu M ^a Angeles Colomé Font	Julian Fort Solana Dominga Felu Brinquel José Colomé Marqués Angela Fort Felu M ^a Angeles Colomé Font	Julian Fort Solana Dominga Felu Brinquel José Colomé Marqués Angela Fort Felu M ^a Angeles Colomé Font	Julian Fort Solana Dominga Felu Brinquel José Colomé Marqués Angela Fort Felu M ^a Angeles Colomé Font	Julian Fort Solana Dominga Felu Brinquel José Colomé Marqués Angela Fort Felu M ^a Angeles Colomé Font	Perquè hi ha dues cases i La van logar a treballadores? Qui són Salvador, etc...	
22-Casa Felu Casa Felu (no sé ni són de la mateixa casa)		Salvador Tomas Felu Rosario Bosch Queró Salvador Tomas Bosch Francisca Tomas Bosch Concha Tomas Bosch	Salvador Tomas Felu Rosario Bosch Queró Salvador Tomas Bosch Francisca Tomas Bosch Concha Tomas Bosch	Salvador Tomas Felu Rosario Bosch Queró Salvador Tomas Bosch Francisca Tomas Bosch Concha Tomas Bosch	Salvador Tomas Felu Rosario Bosch Queró Salvador Tomas Bosch Francisca Tomas Bosch Concha Tomas Bosch	Salvador Tomas Felu Rosario Bosch Queró Salvador Tomas Bosch Francisca Tomas Bosch Concha Tomas Bosch	Construcció COPISA Ribera - Albalá Construcció COPISA Ribera - Administrativo	No hi van treballar
22-Casa Felu		Antonio Saldaña Bernardete Carmen López Azar	Antonio Saldaña Bernardete Carmen López Azar	Antonio Saldaña Bernardete Carmen López Azar	Antonio Saldaña Bernardete Carmen López Azar	Antonio Saldaña Bernardete Carmen López Azar	Construcció COPISA Ribera (Electricista). Sembla que els hi van logar la casa.	

Annex 3 treballadors empadronades

Territori	ANY			Comentaris
	65	70	75	
Andalusia	29	1	1	
Extermadura	8			
Galícia	1			
Castella la Mancha	2	2		
Marroc	1			
Aragó				1
Castella i Lleó				1 (jefe central)

Annex 4 Categortizació generacional informants

GENERACIÓ	ANYS	EDAT A L'INICI	NÚMERO DE PERSONES		EDAT A 2026	RELACIÓ EDAT I OBRES	NOMENCLATURA
			Dones	Homes			
1	1930	28	4	2	96	eren adults	1. viscudes
	1939	19			87		
2	1940	18	5		86	eren joves	2. Receptores
	1947	11			79		
3	1948	10	3	4	78	Eren petits	3. Nascudes
	1958	0			68		
4	1959	-1	1	2	67	No havien nascut	4. Hereves
	1986	-28			40		

Annex 5 Encreuament IDESCAT_INE 1717_2021-1

Evolució població de fet Lladorre: a partir dels Censos de població i dels Padrons municipals d'habitants.			
Any	Població	Balanç	Percentatge
1717	219	219	
1787	454	235	107,31%
1857	780	326	71,81%
1860	798	18	2,31%
1877	657	-141	-17,67%
1887	563	-94	-14,31%
1900	592	29	5,15%
1910	467	-125	-21,11%
1920	534	67	14,35%
1930	606	72	13,48%
1936	552	-54	-8,91%
1940	412	-140	-25,36%
1945	430	18	4,37%
1950	397	-33	-7,67%
1955	370	-27	-6,80%
1960	445	75	20,27%
1965	428	-17	-3,82%
1970	239	-189	-44,16%
1975	210	-29	-12,13%
1981	183	-27	-12,86%
1986	221	38	20,77%
1991	214	-7	-3,17%
2001	238	24	11,21%
2011	242	4	1,68%
2021	245	3	1,24%

Annex 6 Treballadors morts accident

Nombre	Primer apellido	Segundo apellido	Edad	Nacido en	Estado	Domicilio último	El enterramiento será en	DEFUNCIÓN: hora - día - de - de			Causa	Lugar
								hora/día	mes	año		
Basilio Antonio	Cruz Campillo	Barriga García	31	Algarinejo (Granada)	Casado	Tabascán	Cementerio de Tabascán	24h/3	julio	1963	Por aplastamiento	-
Severiano	Charro	Navarro	20	Sant Cristóbal de Entrevillas, Zamora	Soltero	-	Cementerio de Tabascán	19h/9	abril	1964	Atropello de un camión en el trabajo	Tabascán, Túnel Salto principal.
Enrique	Vazquez	Jurado	29	Alcudete (Jaen)	Soltero	Campamento de COPISA Tabascán Barraenus	Cementerio de Tabascán	23,5h/4	junio	1964	Exposición de un barreno	Ventana de Antomont-fenal
Cristobal	Pareja	Rodriguez	21	Loja (Granada)	Soltero	Loja (Granada) calle Joardiu de Navares s/u	Tabascán de esta jurisdicción	23,45h/3	febreer	1965	Exposición de dinamita, destrucción masiva de órganos vitales	Barracones Campamento de COPISA
Jose Manuel	Castro	Lucena					Cementerio de Tabascán	18,5/11	julio	1967	Exposición de un barreno	Ventanuco nº 2 (Túnel Antomont)
Alejandro	Arguelles	Fernandez	29	Mieres (Oviedo)	Soltero	«Escombreru de Congoli» en «Cheselli»	Cementerio de Tabascán	21h / 12	agost	1968	Fractura base del cráneo por herida	Obras de COPISA Túnel de Montanara TABASCÁN
Manuel	Otero	Fernandez	53	No ho entenc bé. Ludrio (Lugo) alguna cosa así	Soltero 2 digo casado	Campamento de COPISA	Cementerio de Tabascán	13,5h/2	octubre	1968	Fractura base del cráneo acompañado de shock traumático	No ho entenc (no ho entenc bé) Túnel russo salida de Graus Montanara afores de COPISA
Miguel	Montero	Manzano	35	Albuñol (Granada)	Casado	Campamento de COPISA	Cementerio de Tabascán	17,5h/24	juny	1969	Caída al vacío con rotura base del cráneo	(no ho entenc bé) Ventanuco 9 Corroa de Lago Salto 9 de Tavescán.
Salvador	Bringué	Soca	54	Estabón	Soltero	Barracones de COPISA en el Campamento de Naorte, digo de Pilastres.	Tabascán	6	diciembre	1970	Asfisia y paro cardiaco por orección en cuerpo	Pilastres

Nombre	Primer apellido	Segundo apellido	Edad	Nacido en	Estado	Domicilio último	El enterramiento será en	DEFUNCIÓN: hora - día - de - de			Causa	Lugar
								hora/día	mes	año		
Juan	Carrjales	Lopez	32	Boimorto (La Coruña)	Soltero	Tabascán. Barracones de COPISA en el campamento de Graus	Tabascán	11h/19	julio	1970	Asfisia por submersión en agua. Sobrevino con muerte empentivamente a lesiones producidas por precipitación al río y se practica por providencia del juzgado actuemente	Tavescán y monte y barranco de Belo
Jose - Luis	Torrado	Renda	20	La Estrada (Pontevedra) calle Figueroa de Arriba	soltero		La Estrada, provincia de Pontevedra	18h/17	maig	1971	Paro por descarga eléctrica	Tabescán, munte la terra de la central
Felix	Larriba	Clemente	71	Milmanos (Guadalajara)	Casado		el cementerio de Tabascán	14h/11	junio	1961	Insuficiencia cardiaca	Tabascán
Manuel	Hernandez	Perez	27	Fuente de Cantos (Badajoz)	Casado			17h/26	febreer	1971	Hemorragia interna	Campamento obrero de COPISA Tabescán
Juan de Dios	Barro	Mateo	39	Sevilla provincia de Sevilla	Viudo		Tabascán	13,5h/ 24	noviembre	1971	Asistencia - proceso gripal.	Tabescán (campamento COPISA)
Manuel	Ballesta	Plata	35	La Lausiana, provincia de Sevilla	Casado	Balaguer, carretera de Cervera, Grupo IV, letra A, 5ª 1ª	Cementerio de Balaguer (Lérida)	17h/4	maig	1972	Asfisia por seputamineto asociada a hemorragia interna por lesión hepática	Pista de Gueron a Pilastres, sito mbchan
Tomás	Máquez	Solis	41	el Carpio, provincia de Córdoba y domiciliado habitualmente en Zaragoza, c/ Funes nº 12	casado		el cementerio de Zaragoza	14h/2	juliol	1973	infarto de miocardio - esclerosis coronaria	Campamento de COPISA Naorte

